

25 ГОДИНИ: КАКВО?

СБОРНИК СТАТИИ

София, 2015 г.

Сборникът е съставен с материали от научна конференция, проведена по повод навършването на 25 години от 10 ноември 1989 г.

Конференцията се проведе на 5 и 6 ноември, 2014 г. в ИИОЗ – БАН, гр. София по инициатива на Секция „Социални теории, стратегии и прогнози“.

Съставител:

Проф. Иван Кацарски

Рецензенти:

Чл. кор. проф. д. ф. н. Васил Проданов

Доц. д-р Борислав Градинаров

Редактори

Д-р Димитър Ганов

Коректор и оформление

Д-р Христина Амбарева

Ива Куюмджиева

ISBN 978-954-9719-78-9

Издавателство Омда

СЪДЪРЖАНИЕ

От Третата световна война към Четвъртата последна война

Боян Дуранкев

25 години по-късно: има ли днес място въпросът „а сега накъде?“

Искра Баева

Пришествието на „Европа“

Иван Кацарски

Икономически последици от Прехода за България. Перспективи за развитие

Митко Хитов

След 25 години олигархизация на българската политика

Ивка Цакова

Сравнителен анализ на политическата подкрепа в България (1990-2001-2011)

Светлана Стаменова

Одобрение към девиантност в управлението. 25 години проблемна ситуация превърната в ежедневие

Люба Спасова

Преходът – какво стана, защо стана и какво следва

Дончо Конакчиев

Преходът като ремонополизация

Александър Каракачанов

Симулакрумът „преход“ и неговият метасимулакрум

Димитър Ганов

Преход като идеологически проект

Дмитрий Варзоновец

Идеологията като фактор за промените, започнали преди 25 години

Пламен Дамянов

Възраждането на българското предприемачество след 1989 г. - предизвикателства и последици за обществото.

Карамфил Манолов

Българските граждани и Европейската гражданска инициатива – нови демократични територии?

Виктор Михайлов

Социокултурни определители на политическата култура

Веселин Босаков

Функции и роля на социалните мрежи и социалните медии за развитието на неправителствения сектор

Ростислав Давидов

Моделът „КОЙ“ - как въпросът се превърна в отговор

Иван Димов

Защо 25 години по-късно философията е демоде, а много философи се преоблякоха като експерти, "ангажирани политолози", лидери на "think-tanks" или "idea-brokers"?

Диана Данова

Променящата се демографска реалност и оползотворяването на потенциала на възрастните хора на пазара на труда

Камелия Петкова

ОТ ТРЕТАТА СВЕТОВНА ВОЙНА КЪМ ЧЕТВЪРТАТА ПОСЛЕДНА ВОЙНА

Боян Дуранкев

Изходен пункт на **класическата икономическа теория** е хипотезата, че нуждите и потребностите на хората са нарастващи (клонят към безкрайност), а средствата за тяхното задоволяване (от гледна точка на ресурсите) – ограничени. Тази хипотеза се модифицира от **по-късната еволюция** на тази идея, отразяваща влиянието на производствените, разпределителните, преразпределителните отношения, влияещи върху крайното потребление на произведените блага. Стилциц и Пикети внесоха съществени доуточнения теорията чрез изследванията на редица страни през последните години, в които доказаха за пореден път **ролята на различни „сили“** в разпределението, преразпределението и крайното потребление. В случая те стигнаха до изводи на основата на данни от модерната статистика, която сега, за разлика от миналото, е налична.

Тезата е следната: в условията на ограничени ресурси и нарастващи потребности *разпределителната и преразпределителната системи наклоняват везната в полза на по-голямата от силите, която заема особена позиция в обществото.* Най-общо тези „сили“ могат да се сведат до две: **военни** и **невоенни**, но и двете са свързани с някаква „облага“ за прилагания ги и евентуална „загуба“ за повлияния. *Колективното насилие над други* не е психическо отклонение, а почти винаги е свързано както с присвояването на чужди блага (суровини), така и с „отварянето“ на чужди пазари за продажба на собствени стоки.

1. Старите изпитани методи - тоягата и пушката

Още в началото на човешкото съществуване, в епохата на тъй наречените „тъмни векове“, върху планетата Земя тази теза на икономическата наука намира своята реализация. Известни са и начините за това. Основен е бил способът на собственото производство. Това обаче не е пречело на дивака да размаха бухалката над главата на притежателя на ценен предмет или на хубава жена.

С развитието на човешката цивилизация – особено през и по време на изтичащото хилядолетие – чувствително нарастват възможностите на производството. Ако някой отнема нещо от някого, за да живее той по-добре, това става на базата на съществуващата собственост: господарят насилва роба; феодалът - крепостния; мъжът - жената в семейството, и т.н. **Прякото вътрешно насилие** (в рамките на общността) с цел присвояване е нещо типично за тези години и поради това получава идеологическа (чрез религията и културата) и често юридическа закрила. Прилагат се, казано на съвременен език, моделът на равновесното развитие и принципът на споразумението и договора.

Нарасналата сила на комуникациите обаче създава възможността за обединяване на все по-големи масиви от населението срещу други масиви. Народи – сами или обединени – застават срещу други народи. Освен словесни битки развитието на нападателната и отбранителната техника позволява желаното да бъде спечелено и с пряко **външно насилие**. Даже кръстоносните походи след 1096 г. освен идейна украса съдържат

дълбоки меркантилни подбуди. Народи присвояват от други народи или като ги унищожават, или като ги колонизират. Резките политически промени в България през повече от тринадесетте века история са свидетелство за най-грубата реализация на основната теза на икономикса.

След завоюването на новите територии пришълците са налагали своята власт индиректно – чрез право, идеи, религия, култура и т.н.

След края на XVIII в. световното развитие поема по нов път. Бурното развитие на промишлеността създава възможности за рязко нарастване на числеността на гражданите на света и за бързо увеличаване на средната продължителност на живота. Земята обаче не е безкрайна. Тя не може да е толкова огромна и плодородна, че да приютява и изхранва нарастващото без край население (основна теза на икономикса!).

От древни времена до началото на миналия век числеността на световното народонаселение се е колебаела около няколкостотин милиона души – или бавно нараствайки, или временно намалявайки. Според данни на демографите за последните 10 000 години ежегодният прираст на населението на света е бил по-малък от 0,1 %. За това бавно нарастване е допринасяло и „естественото регулиране“, при което природата се е намесвала. Резкият ръст на народонаселението, започнал през XVII столетие, в наше време се е превърнал в демографски взрив. За това свидетелстват следните данни:

1830 г.	1 млрд.
1930 г.	2 млрд.
1960 г.	3 млрд.
1975 г.	4 млрд.
1987 г.	5 млрд.
1997 г.	6 млрд.
2012 г.	7 млрд.
2025 г.	8,5 млрд.
2050 г.	10 млрд.

Нарастването на населението обаче не е било съпроводено с аналогичен ръст на продукцията (не става дума за аритметично сравнение: ръст на населението/ръст на продукцията), необходима за задоволяване на нуждите, потребностите и желанията на всички.

Що се отнася до отношенията вътре в националните граници, подтисничеството и насилието придобиват все „по-изтънчени“ форми (това не отрича усъвършенстването и на „грубите“ методи). *Правото на силния се превръща в право на мнозинството* (не бива да се забравят лобизмът и могъществото на парите) в условията на парламентарната демокрация и пазарната икономика. По този начин **парламентарната демокрация се превръща в законово насилие** на властимащите над властиямащите (Хегел, Кант, Маркс), което не може да бъде елиминирано при такава форма на организация на обществото. На този етап то не е дозряло и не може (именно поради интересите) да достигне до консенсус.

Вътрешните форми на насилие обикновено остават „скрити“ за гражданите (за разлика от преди) – властимащите владеят и медиите. Организирането на все по-големи масиви

от хора, увеличаването на възможностите за комуникация и най-вече наистина бурното развитие на научно-техническия прогрес доведоха до с нищо несравнимо нарастване на въоръженията – и за отбрана, но и за нападение. Пушката замени тоягата, артилерията – камъните, военният – рицаря. Стремежът към селскостопански продукти отстъпи на стремежа към индустриални изделия.

Модерните за началото на XX век войни вече демонстрират в рамките на континенти или в рамките на една голяма част от света (но никога в целия свят) мощта на новите оръжия. Първата световна война (1914-1918) ще остане в историята като най-страшната и най-смъртоносна. Втората световна война (1939-1945) е още по-обхватна и брутална, макар и по-малочислена от гледна точка на жертвите. Жертвите на насилието през XX век са над 100 милиона.

След 50-те години на XX век в света за пръв път се оформят две глобални сили, обкръжени със сателити. Това са два свята, които функционират на различен принцип и се стремят към различни цели, но преплетени в борбата за световно господство. Единият свят, „западният“, залага на едно, другият – „източният“, на друго.

За кратък исторически период двете „армии“, изправени една срещу друга, се оказват с достатъчно мощно съвременно оръжие, способно да разруши няколко пъти всичко живо по планетата Земя. Това е качествено ново състояние на международните отношения. За пръв път в човешката история никоя от двете сили не бе способна „да изрови томахащата“ на войната, защото това щеше да означава и заявка за собствено унищожение. Същевременно надпреварата в областта на новите въоръжения продължаваше да се изостря. Но без смисъл. Необходимо беше да се открият ново оръжие и нови начини на борба. Процесите се ускориха още повече, когато едната от двете страни – източната – се оказа икономически неспособна да издържи на наложеното ѝ темпо в областта на новите стоки и въоръжения.

2. Началото и краят на Третата световна (студената) война

Преди години аргументирах началото и края на Третата световна война и края на държавния социален капитализъм¹. Направлението на окончателния главен удар, избрано от Запада по отношение на Изтока в средата на 90-те години на XX век, бе точно формулирано, планирано и осъществено.

В епохата на Третата вълна (Тофлър) атомната бомба може да играе същата роля, както тоягата в ръцете на дивака срещу пушката на завоевателя. За пръв път **новите оръжия – информационно-пропагандните** – намериха най-широко приложение в международен аспект след 1980 г. в СССР, а след това и в другите „социалистически“ страни. Стартът бе даден с възкачването на либерала-космополит Горбачов на кормилото на СССР, респективно – на така наричаната „социалистическа общност“. Силен тласък на либерализацията предизвика и освобождаването на масмедииите от опеката на партията и с преминаването им под контрола на известни дисиденти и интелектуалци. Теренът за алтернативното (обратното) мислене бе разчистен. Това всъщност бе началото на Третата световна война.

1

Защо война? Защото в сблъсъка между двете сили се решаваше въпросът: кой-кого? Имаше само една алтернатива – победа на една от двете системи и гибел за другата. Никоя от тях не би допуснала алтернативен (трети) път на развитие на своите „по-малки братя“. *Защо световна?* Защото ставаше дума за война за световно господство. Ликвидирайки другата сила, едната от двете ставаше световен лидер и придобиваше контрол върху останалите, по-слаби „сили“. *С какво оръжие?* Както бе подчертано по-горе, става дума за оръжие, характерно не за началото и за средата на века, а за края на ХХ в. – информационното. *Който владее душата, управлява тялото!*

Масираното пропагандно и икономическо нападение, извършено от Запада и подкрепено от източните поддръжници, завърши с неочаквана и бърза победа. На удара Изтокът не можа да отговори с удар – неговата пропагандна и икономическа машина бе изгнила и разбита далеч преди това „отвътре“. Разгромът на съветската система бе пълен и абсолютен. Първата битка бе спечелена!

Да спечелиш битката не означава да спечелиш войната. Тази стара и проста максима се оказва вярна и в новите условия. **Западът спечели битката, но не и войната. Защо? По три основни причини.** Загубилите войната се оказаха много тежко бреме за победителите; разстроените производствени връзки в резултат на смяната на системата доведоха до неописуем спад на икономиката; неочакваното за народите на тези страни бе, че „пазарната икономика“ и „парламентарната демокрация“ може да носят много злини на големи групи от населението!

Победителите не ги съдят. *Но победата над съперника се оказва скъпа за победителите.* От една страна, те наистина трябваше да „помагат“ на новите демокрации, за да „поддържат новия ред“. Това се оказа многоцифрено дело от финансова гледна точка. От друга страна, още повече се изостриха вътрешните проблеми и противоречия в някои от водещите сили на Запад. Икономическите интереси се кръстосаха на ново равнище – между САЩ, Европейския съюз, Китай и Япония (и техните сателити). Премахването на „червената опасност“ разкри истинския корен на противоречията между тези страни. Към тях трябва да се добавят и „опасностите“ за националните им производства от „освободения Изток“, и претенциите на Третия свят².

Накрая новият свят наистина се оказва „извън контрол“ (Бжежински). Ако преди двете сили заедно и поотделно имаха възможности в някаква степен да контролират глобалните процеси, днес самотната и единствена сила – САЩ – се оказва неспособна да регулира световното развитие. *Царят разшири царството си, но загуби трона!* Към 2001 г. *Третата световна война реално приключи – без победител и без победени – светът излиза от контрола на победителите*³!

2

Не че не останаха т.нар. комунистически страни – Китай, Куба и др. Но техните особености и размери ни дават основание наистина да твърдим, че войната е завършила. На фона на победителите Куба наистина стои добре. Т.напр. през 2014 г. рекорден брой страни – членки на ООН осъдиха с резолюция за 23-ти път икономическото ембарго на САЩ срещу тази малка, но опака страна, започнато през 1962 г. Вашингтон вероятно доста се дразни от подкрепата на другите към „опасния враг“.

3

3. Четвъртата (последната – „тихата“) война

През годините на „победата“ на Запада и на „прехода“ на Изтока – вече повече от четвърт век! – „прогресът“ бе забележим, но още повече регресът, особено в някои страни, включително България. „Империята на злото“ – СССР бе разгромена, повече бивши социалистически страни се „демократизираха“ по новата кройка.

Западът (с някои изключения по различно време) продължи да „отваря“ нови пазари и да консумира сравнително изгодно чужди суровини. **Пряката военна сила** бе използвана в Афганистан и Ирак, при кризата около Косово; **косвената военна подкрепа** бе много по-съществена, особено при инициирани и отвън „цветни революции“ по време на „Арабската пролет“, превърнала в „Арабска зима“. НАТО, въпреки поетите „устни“ ангажименти към Русия, продължи да се разширява, обграждайки родината на либерала-наивник Горбачов. Западът призна Косово, но отказа да признае отцепилите се от Украйна проруски региони. САЩ разпростряха шпионската си мрежа навсякъде по света, включително и при своите съюзници.

Междувременно виртуозността на организацията и изпълненията на „цветните революции“ позагуби своя блясък и повехна, независимо дали става дума за България, Унгария или Хонконг.

Началото на XXI век е белязано от все по-засилващото се влияние на страните, които, от една страна, *пропагандират формулата за „демокрацията“ и „пазарната икономика“ като панацея против всички проблеми и характеризираща се с претенции за безконечност*; от друга страна, *същите тези страни-пропагандаторки и страни-приемници на тази идея, се сблъскват както с ефектите от властта на глобополите, така и с „естествено“ нарастващото неравенство вътре в тях*. САЩ и ЕС изпаднаха в **тежка криза**, която – независимо от реализирания икономически растеж, или даже независимо от икономическия растеж – показва скритите дефекти на съвременната „пазарна икономика“, прилагана включително и по отношение на „демократичните“ избори.

Светът, на свой ред, навлезе във фаза, в която е характерно: системно нарастване на народонаселението (респективно на работната сила) и системно (в по-дълъг период) нарастване на обема на световния брутен продукт. Това са *добрите новини*. Да посочим и някои от *лошите*: системно нарастване на вътрешните неравенства в обществата чрез първичното разпределение (печалби – заплати) и чрез преразпределението, което (ако е значимо и прогресивно) е в основата на „мекия“ вариант на капитализма, но което не намалява нарастващите неравенства; системно нарастване на крайното потребление на известния 1% и ежедневна „борба за оцеляване“ на повече от половината граждани, включително и разпространение на идеологията за „единия милиард“. Следват **най-лошите новини**: и растежът на населението, и динамиката на икономическата система без съответстващите необходими производствени, разпределителни, преразпределителни и крайни отношения, без адекватна дългосрочна научна и културна поддръжка са причина за (1) убийственото глобално затопляне; (2) стремителното намаляване на познатите ни енергийни източници, най-вече – петрола; (3) линча над природната среда, която е единствена за обитаване от човечеството; (4) безмилостна световна конкуренция за лично и колективно по-високо консуматорство без културни и

други социални спирачки; (5) катастрофален спад на средния интелект на световното население след 1950 г.; (6) липса на стратегически партитури и мъдър „диригент“ на световния оркестър от нации. Пълно отсъствие на план за бъдещето!

Независимо от лошите новини, светът продължава да се плъзга по **указанията на старата доктрина**: оставете свободно пазарите да работят, а хората – да си избират правителствата и всичко ще е наред! В случая не става дума просто за романтика, а за *умишлена слепота*. Тази слепота обаче е от типа „това, което пропагандира лявата ръка, няма нищо общо с това, което налага дясната ръка“.

Инерционно погледнато, „отварянето“ на „недемократичните страни“ ще продължава с по-бавно, но все пак сигурно темпо. Ще им се организират успешни и неуспешни „цветни революции“, а там, където не е възможно – организирано освобождаване чрез „коалиции на желаещите“ или „международната общност“ на страните от „Империята на злото“. Ако светът придобие формата на безкраен пазар, а страните продължават да се управляват на национална или регионална основа, то пазарът няма да се справи с глобалните проблеми, които дават „мандат“ на човечеството преди 2050 г! *Пазарът не е „умен“, държавите не са „глобално интелигентни“*. Остават **неинерционни алтернативи**.

3.1. Тихата икономическа война „до последно“

Не е лошо да се отбележи, че светът е бил на прага на поредна „гореща война“ преди доста време. Уинстън Чърчил призовал САЩ да извършат ядрена атака срещу СССР, за да спечелят Студената война, показва новоразкрит документ⁴. За щастие Труман не реагира на офертата.

Днес планетата е многократно по-подготвена за гореща война, отколкото по времето на Чърчил. И въпреки че светът е отдавна подготвен с военни арсенали, които могат да унищожат няколко планети като земята, тази хипотеза ни се вижда малко възможна. Въпреки „предостатъчната си военна мощ“ САЩ, Великобритания, Русия, Китай и Франция са за възстановяване или подобряване на техните арсенали от ядрени оръжия. Другите четири ядрени държави (Пакистан, Индия, Израел и Северна Корея) също са „подобряване“ на техните арсенали. Стратегиите на „ядрените арсенали“ и „ядреното съдържане“ са такива, че деветте ядрени държави имат над 10 000 ядрени оръжия в техните запаси⁵. Това е предостатъчно, за да унищожи цялото население на планетата, много пъти, заедно с всички други форми на живот. Само една термоядрена бойна глава, наречена W88, е над 30 пъти по-разрушителна от бомбата, която изтри Хирошима. Една W88 може да унищожи напълно Лондон, Москва или Ню Йорк. Всяка бомба над голям град ще убие милиони хора; жени, деца, бебета, възрастни хора, всеки. Страданието ще бъде неописуемо⁶. Именно по причината че само една бомба от такъв вид, хвърлена над далечен голям град, ще предизвика и „бумерангов ефект“,

4

<http://news.bgnes.com/view/1197574>

5

<http://www.scribd.com/doc/168600341/Bulletin-of-the-Atomic-Scientists-2013>

изразяващ се в обратно заразяване на територията на нападателя, предлага сегашното ядрено оръжие да се възприема повече като „възпиращо“, отколкото като нападателно. Допреди година хипотезата за нова поредна световна война би могла да звучи като ненаучна фантастика. Днес не само в САЩ и много страни от ЕС, все по-често хората говорят за нова Студена война. Когато през 2009 г. кореспондентът на британския „Икономист“ Едуард Лукас издаде книга със същото заглавие, повечето хора го нарекоха фантазър. Изглежда, че днес се сбъдват неговите мрачни предсказания за неизбежната конфронтация между различни страни на различни места по различно време.

Наскоро открито за нова световна война заговори бившият съветски лидер Михаил Горбачов: „изглеждаше, че Европа ще стане пример за другите, създавайки стабилна система за взаимна сигурност и ставайки лидер в решаването на глобалните проблеми. Но събитията тръгнаха по друг вектор, европейската и световната политика не издържаха изпитанията на новите условия на глобалния свят след Студената война. Светът е на ръба на нова Студена война, а някои дори казват, че тя е започнала.“⁷. Тезата, че сме на прага на нова „световна война“ се подкрепя от авторитети като Георг Малинецки⁸, Владимир Жириновски⁹, Константин Егерт¹⁰ и други.

Макар и много фини, икономическите битки между страните (даже партньорските) са в повечето случаи подчинени на принципа „всеки срещу всички“. САЩ и ЕС воюват „тихо“ за сключването на ТТІР, вероятно и двата партньора се шпионират и провокират по различен начин; малко по-шумно, но все пак в рамките на деликатното, „воюват“ страните-членки на ЕС както за вноските си в общия бюджет, така и за разпределението на еврофондовете; лешоядите-глобополи, подкрепяни и подкрепящи чрез лобистите си

6

<http://www.globalresearch.ca/the-impending-dangers-of-nuclear-war-americas-w-88-thermonuclear-warhead-is-30-times-a-hiroshima-bomb/5369731>

7

http://www.webcafe.bg/id_1428232873

8

<http://subscribe.ru/digest/economics/news/n1696683871.html>

9

Той твърди обаче следното: „Трета световна война е възможна. И причината за това е Украйна. Украйна ще падне Третата световна война. Съседните държави ще се възползват от ситуацията и ще си поделят Украйна. Полша ще си върне Лвов, Ровно, Луцк. Унгария ще вземе Закарпатие, Румъния–Буковина и Черновци“. <http://www.segabg.com/article.php?id=726656>

10

<http://www.dw.de/москва-ще-загуби-и-тази-студена-война/a-18048806>

политиците, настъпват към „новото жизнено пространство“ и неговите суровини, както например в „свободна“ Украйна. Всичко се води „принципно“, пазарно и „демократично“. Етикетът прави стоката, а не обратното.

Блестящ пример за „тиха война“ е организираното намаляване на цените на петрола, за да се повлияе върху икономическото развитие на Русия (а вероятно – и на Иран), пряко свързано с експорта на петрол. Патрик Бюканан говори по този повод за „петролът като оръжие в ръцете на САЩ“¹¹ при една „безкрайна война“¹².

Третата, „студената“ война бе достатъчно лоша заради противопоставянето, демонстрирането на сила, заради начина, по който идеите и откритията се използват като оръжия – точно обратното на това как трябва да се използва човешката изобретателност. Но в сравнение с противниците в сегашния момент тя имаше поне едно предимство – тогава един срещу друг заставаха два различни мирогледа! Сега няма Велика идея, няма различни мирогледи, включително и в остатъчните страни с надпис „комунистически“. Предишният път имаше сблъсък на мирогледи – ляво срещу дясно, държави срещу личности, доктрината Маркс срещу доктрината Хайек, две визии за бъдещето на цивилизацията, нямащи нищо общо помежду си, освен ненаситния апетит за експанзия. „Сега борбата е за това кой е най-алчен, най-малко честен, най-опортюнистичен, най-недалновиден, най-вулгарен, най-малко щедър, най-продажен, най-малко съзнателен защитник на даден светоглед.“ забелязва Гардиън¹³.

Тихите войни са емоционално топли и рационално хладнокръвни. Всяка страна икономически „воюва“ на много фронтове, но никога успешно на всичките. Обратно, всяка страна, в рамките на стандартите на политическото приличие, инкасира икономическия интерес на всички останали. И понеже светът се глобализира, тихите икономически войни са навсякъде и по всяко време. Финалът? Победа на една компания над всички останали. Финалът е невъзможен, лимитиран е от глобалните проблеми. Светът ще свърши, преди да се обяви победителят. Затова твърдя, че това ще е „последната война“, ако не се проведе друга, шумна война.

3.2. Шумната война за общото човешко бъдеще

Много по-сложна, но и много по-стойностна ще е, идейната война върху онзи терен, който е обект на икономическата наука: общото човешко бъдеще в контекста на производството, първичното разпределение, преразпределението и крайното използване на глобалния брутен продукт (при липса на съвременен по-точен показател). Субекти: всички граждани и всички страни по света. Предмет: създаването на „Световен план за

11

<http://buchanan.org/blog/oil-weapon-americas-hands-7099>

12

<http://buchanan.org/blog/vote-war-7153>

13

<http://www.investor.bg/drugi/338/a/kyde-sa-golemite-idei-na-studenata-voina-183539/>

устойчиво развитие“. Това е като усилието на един пушач да откаже цигарите, но приложено в световен мащаб.

На фона на горното заключение *съвременните глобални решения на проблемите* са:

1. *Растежът на населението и неговото потребление.* Задържане на демографския растеж в световен мащаб. Най-ниска скорост.
  2. *Икономическата динамика.* Базирана само върху чиста енергия и чисти производства. По-висока скорост от растежа на населението.
  3. *Развитието на науката.* Изпреварващо развитие на науката, откриване на нови начини на придобиване на качествено нов вид енергия, системно координиране на творчеството и знанията на милиардите земни граждани, ниска срочност (1 месец) на интелектуалната собственост. По-висока динамика от динамиките на населението и икономиката.
  4. *Развитието на културата.* Чувствително по-ускорено развитие на културата. Демографските и икономическите решения прерастват в културни. Равна динамика с динамиката на науката.
  5. *Лимитираното изменение в екосферата и геосферата.* Преминаване към преимуществено потребление на възпроизводими ресурси.
- „Шумната“ интелектуална война за общото бъдеще на човечеството е най-сложната, най-стойностната и най-вдъхновяващата.

25 ГОДИНИ ПО-КЪСНО:
ИМА ЛИ ДНЕС МЯСТО ВЪПРОСЪТ „А СЕГА НАКЪДЕ?“

Искра Баева

За да отговоря на зададения въпрос, ще започна с разсъждения по това дали преди 25 години България и нейните граждани имаха алтернатива за трансформационните процеси. Това е необходимо, за да направя сравнение със състоянието на българското общество и неговите политически елити и възможността за избор днес, а и в бъдеще.

Как започват промените и какъв е техният характер? Това е важно, тъй като от това кой и как започва трансформациите и кои сили печелят от тях зависи и каква ще бъде посоката на промяната и как ще бъде осъществена тя – от вътрешни или външни сили; дали политическите елити (дори не говоря за гражданите) ще бъдат субект или обект на промените. От тази гледна точка трябва да призная, че причините за прехода са почти изцяло външни, защото са функция от Студената война, с чието приключване и като неминуема последица започна източноевропейският преход.

Преди 25 години не само България, а и източноевропейските държави имат много тясно поле за избор, доколкото изобщо имат такова, тъй като всички важни решения за това какво да се прави (напр. приватизация или геополитическа преориентация) се вземат отвън тези държави и извън региона. Единият външен полюс е Съветският съюз, защото без неговото съгласие не може да започне трансформацията, в което болезнено се убеждават централноевропейците през 1956, 1968 и 1980–1981 г. Вторият полюс е Западът – американските и западноевропейските специалисти и държавни органи, които се нагърбват със задачата да направляват преминаването на Източна Европа към западната обществено-политическа система. С други думи, също както и след Втората световна война, и след Студената Източна Европа остава преходна зона между Изтока и Запада, чието развитие зависи от външни сили, а мястото на субективния фактор е в подробностите – кога, как, при какви обстоятелства и кой ще осъществи предварително формулираните преобразования. Казвам всичко това не само за да очертая по-широката рамка, а и за да предпазя занимаващите се с прехода, неговите дейци и потърпешвите от него от излишни илюзии.

Как изглежда българското общество през 1989 г.? Според мен като изследователка, но и като наблюдателка и участничка в тогавашните събития, картината съвсем не е нееднозначна. Тогава, в „годината на чудесата“, настроенията в българското общество бяха поделени между почти повсеместния гняв срещу недостатъците на системата и нейните носители – например Тодор Живков, от една страна, и надеждата и оптимизма, че идва епоха на свобода и демокрация, която ще създаде и у нас такъв живот, какъвто виждахме при зачестилите ни посещения в чужбина, в западните филми и за който бяхме чели в книгите. Това са емоционалните спомени за миналото. А аналитичният подход към проблема с началото на прехода в България се гради върху важни исторически източници: оригиналните документи на тогавашната власт, станали достъпни благодарение на донесения от прехода свободен достъп до архивите;

документите на дисидентското движение, които познавам от личния си опит; и накрая, макар и не по значение, от икономическите и статистическите данни.

От аналитична гледна точка България през 1989 г. е държава, извървяла пътя си към модернизацията и осъществила индустриализация, която ѝ е позволила да напредне в класацията на световните държави (по ООН) и да се включи в т.нар. втори свят – това е положителното. В същото време страната вече се е сблъскала с границите на възможностите на системата да се развива. Още от 60-те години тези ограничения стават видими. Те предизвикват непрекъснато обновяваните опити за реформи, които трябва да осигурят преминаване от екстензивна към интензивна фаза на икономическа развитие, всеки от които остава недокрай реализиран, преди да започне следващият. Тази тенденция се оказва обща за цялата система на държавен социализъм от съветски тип. А тъй като опитите за въвеждане на пазарни механизми продължават твърде дълго – повече от две десетилетия, ако ги броим от средата на 60-те години, а резултати не могат да се усетят, вярата в тях и в подобряването на положението постепенно изчезва и се заменя от смътното желание вече не за еволюционни, а за революционни промени. С други думи, у нас потенциал за недоволство и противопоставяне през втората половина на 80-те години съществува, но той не се активизира, преди възможността за промяна да бъде официално обявена. За тази българска специфика говори късното и немногочисленото дисидентско движение, създадено едва през пролетта на 1988 г. и обхванало не повече от 500 души (и то като прибавим и турците, които след „възродителния процес“ имат съвсем друг съпротивителен мотив).

Българската специфика на Голямата промяна през 1989 г. е в това, че тя започва от властта, а не от обществото. Вярно е, че на 3 ноември беше организирано неправителствено шествие до Народното събрание за връчване на протеста срещу хидропроекта „Рила–Места”, но то не беше *sensu stricto* политическо, а екологично. Вярно е, че много хора слушаха западните радиостанции и оттам научаваха, че в България има дисиденти, но самите дисиденти са приятно изненадани от смяната на Живков на 10 ноември 1989 г. Ще припомня техните собствени разкази: Михаил Неделчев: *“Иван Радоев, Бог да го прости, ми каза в 12 часа, че вече е станало всичко и е сигурно. И си спомням, че аз тогава отидох в Радио София да получа официалното съобщение. Получи се това съобщение, а моите приятели седяха в писателския клуб и вече в тайно предчувствие пиеха вино... И в Съюза на писателите настана едно много странно веселие, защото някаква лихорадка обхвана всички, независимо дали са живковисти или антиживковисти, дали са комунисти или антикомунисти”*¹⁴. Николай Колев-Босия: *“Същия ден бях в Дупница С Краси Кънев бяхме. После – в Южния парк и после в “Тиролска среща”, където дебнехме телевизията да кажат дали е вярно”*¹⁵. Д-р Константин Тренчев: *“Самият 10 ноември беше до известна степен изненада за нас.*

14

Иванова, Е. Българското дисидентство. Ч. 1, 1988–1989. Историята се завръща. С., 1997., 222–223.

15

Пак там, с. 224.

Аз го посрещнах в Стара Загора и чухме по радио “Свободна Европа”, че Тодор Живков е подал оставка. Радостта беше много голяма, телефонът звънеше постоянно, поздравявахме се, считахме, че сега вече малко по-спокойно ще можем да се борим за каузите, които ни въодушевяваха, и така и стана”¹⁶. Елка Константинова: “Аз го възприех като нещо много неочаквано. Като страхотен късмет”¹⁷. Владислав Тодоров: „Новината ни завари вкъщи, мисля. Моментално отидохме в „Яйцето“ – по онова време столова за подривно мислене. Там се беше събрал жълтъкът на университета. После вкупом, на висок градус, манифестирахме из улиците на нощна София и пяхме „Марсилезата”. Вярвам, преживяхме го истински, но се оказа безперспективно, поне за нас. Падането на Живков беше голяма изненада за мен – гръм от ясно небе. Беше ми втълпено, че той е едва ли не геологически неизменен”¹⁸.

От тези цитати става ясно, че субектът на промяната се създава след промяната, а не преди нея. В това отношение последният ни преход много прилича на първия – създаването на държавата след Руско-турската освободителна война от 1877–1878 г., когато политическите партии се създават след Освобождението, а не преди него, както е например в Централна Европа, която се еманципира държавно-политически отново в резултат на война – Първата световна, но четири десетилетия по-късно и с изграден държавно-политически елит. Ако обърна сравнението към настоящия преход, пак ще видим голяма разлика: в Централна Европа, за разлика от нас, има структурирана нова политическа (дисидентска) класа, но за разлика от първия преход там са по-напред и във времето. И нямам предвид факта, че полската „Солидарност” е създадена през 1980 г., а българският Русенски комитет в началото на 1988 г., или че полската Кръгла маса започва в началото на февруари 1989 г., а нашата през януари 1990 г., а историческото време – тяхното общество е готово за промените, а нашето не е. Това обяснява и липсата на алтернатива, различна от следването преди 25 години на зададения отвън модел.

Как изглежда алтернативата днес? Връщам се към мненията на „водачите на обществото”. Владислав Тодоров: *„България от мистерия на гласовете се превръща в страна на безгласната мизерия. Разсипана страна на хора с разсипани надежди, хора, подложени на систематично обругаване, достойнството им пречи да оцеляват – това отчитат показателите, това видях и аз една зима, когато се качих във влака за Русе – вторични човешки суровини с парцаливи бохчи и разплетени дамаджани слизаха*

16

Пак там, 224–225.

17

Пак там, с. 226.

18

Приказка за долната земя, наречена България – интервю с Владислав Тодоров. В. „Култура”, 24 октомври 2014, бр. 35.

и се качваха на един бракуван влак, сякаш композиран в някаква подуянска преизподня. Този крайно изтерзан народ без поминък няма как дълго да поминува. Тежко, безобразно болна страна. Гледана с просто око, България е пътник, разпада се в ход като въпросния влак. Въпрос на биологическо време. Нацията бавно и полека, някак безхаберно, изчезва¹⁹. Божидар Димитров (с извинение): „... има 25-годишен грабеж, при който новосформираният политически елит поради липса на нещо друго организира система за грабеж на собствения си народ²⁰. Валери Найденов: „Населението ѝ (на България) намаля с 25 на сто, работните места – с 50 на сто, няма машиностроене, няма металургия. Нямаме армия, нямаме здравеопазване, нямаме съдебна система, а политическата система е бунцище. Това не е преход, това е разпад²¹. Горан Благоев: „Някои са унижително бедни. Те нямат пари дори за хляб и лекарства, камо ли за електричество. Но са свободни да пътуват в чужбина без паспорт. Защото след „тогава“ предприемачество липсва. Почтено предприемачество в истински пазарната икономика, а не дивашки капитализъм със свобода за корупцията и олигархията. Защото и след „тогава“ свободата я няма. За хората по селата, обирани и изнасилвани от мародери, пред които и държавата е безсилна. За лишените от поминък райони, където собственикът на що-годе функциониращо предприятие е всесилен като феодал. За медиите, доминирани от приятелски кръгове. За тежко болните, лишени от елементарна медицинска помощ²². Маргарита Попова: „Няма по-голямо престъпление от това да разединяваш народа си... Забравихме да се грижим за духовното, да се посветим на децата ни чрез възпитание с духовното, оставихме ги много лесно, чрез напредването на информационните технологии, да се приобият към комерсиалния, материалния свят, да са склонни да усвояват лесно брюкселското, бюрократичното говорене и да забравят прекрасната ни многолика възрожденска реч, която не е старомодна²³.

19

Пак там.

20

Проф. Божидар Димитров: Няма 25 години преход, има 25 години грабеж. Интервю на Красина Кръстева. В. „Труд“, 4 ноември 2014 г.

21

Валери Найденов. 10 мита за 10 ноември. В. „24 часа“, 4 ноември 2014 г.

22

Горан Благоев. Свободата, видимо отсъстваща. А истината за след „тогава“ кой ще каже? В. „Преса“, 4 ноември 2014 г.

23

Разбира се, има и друго обяснение за днешните неприемливи за много българи резултати от прехода. Неслучайно го лансира Ивайло Знеполски, тръгнал от идеологическите институции на БКП (ИССТ), делегат на последния XIV извънреден конгрес на БКП (януари–февруари 1990 г.). Неговото обяснение е знаково за интерпретацията на събитията: *„Ние продължаваме да изпитваме болезнените последствия на тоталитарния ред. Комунизмът буквално разруши тъканта на обществото и на обществения живот, разруши структурата на човешката личност и под булото на насилствения колективизъм създаде възможно най-зловредния индивидуализъм... От комунизма излязохме неспособни да живеем и се борим за общи каузи... Другото, което унищожил комунизмът, е селянинът – земеделцето остана, но селянинът като човек, свързан кръвно със земята и обработващ с желание земята, изчезна. Отчуждението от собствеността и труда доведе и до унищожаване на прословутото българско трудолюбие. Каквото и да се говори, днешният българин не работи здраво, не се реализира в труда, не създава достатъчно... Тези престъпления на комунизма са по-тежки и по-страшни дори от лагерите и масовите чистки”*²⁴. А изводът му за днешния ден е силно позитивен: *„При всички проблеми и трудности, които изживяваме, балансът от протеклите 25 години е положителен, ние се движим в правилната посока, но трябва да е ясно, че да се превърнем в една нормална страна, са необходими много време и усилия. Днешният българин е свободен и сам решава съдбата си. Промениха се формите на живот, средата, в която живеем – вече не сме общество на хроничния дефицит и на привилегиите. Вече сме друг тип цивилизация”*²⁵. Тази гледна точка ми беше необходима, не само защото е различна, а и защото изразява и пропагандира идеологията на спечелилите от прехода и защото я изразява човек, изпълнявал подобни функции и в предишната епоха. Тя е допълнена и от оригинално посочване на вината за неуспехите на прехода: *„Не е правилно за всички несполуки вината да се хвърля върху политиците. Ако трябва да се говори за вина, тя трябва да е поделена – голяма част от вината за днешното ни състояние имат и хората, това, което наричаме народ”*²⁶.

Вицепрезидентът: Какво се случи след 1989 г.? Доволни ли сме от живота си? Гласове, 20 октомври 2014, <http://glasove.com/politika/43171-viceprezidentyt-kakvo-se-sluchi-sled-1989-g-dovolni-li-sme-ot-jivota-si>

24

Проф. *Ивайло Знеполски*: *Нацията ни има потенциал, тя просто не го използва. Интервю на Аделина Делийска за вината на хората и политиците за прехода. В. „Преса”, 4 ноември 2014 г.*

25

Пак там.

26

Пак там.

Как изглежда възможността за алтернативно развитие днес? Вероятно няма да изненадам никого като кажа, че голяма обществена алтернатива днес липсва. Последните 25 години демонстрираха на българите, че не може да има самостоятелен български път. Без да коментирам същността на управлението му, искам само да припомня, че единственият опит за кривване от предварително зададения път, направен от Жан Виденов, беше наказан, за да стане ясно на всички, че път в такава посока не е възможен. Днес българското общество е в състояние на все по-ясно изразено недоволство от положението, в което се намира – може би най-близкото определение за това положение е „в задния двор на Европа”. Но недоволството, което за разлика от преди сега е разрешено, не може да се канализира в алтернативна посока, а само във вътрешен план – избор на един или друг политически елит. И никак не е странно, че в тази надпревара побеждава по-жизненото, описано образно от външния поглед на Владислав Тодоров така: *„най-приспособимите, най-страстните и най-изобретателните се раждат в подземията на тази страна. Там управлява Дарвин, негодното отпада, инициативен мускул мести телата, иновативен ум бие закона – организация, йерархия, дисциплина, кодекс, норми, правила. Долната земя не се топи, тя не изчезва, тя преуспява за сметка на горната. До степен, че излъчи министър-председател. Криминогенцията на ползу народу. От подземията се строи днешна България”*²⁷.

Или ако трябва да отговоря на въпроса „А сега накъде?”, отговорът ще бъде: към дълбините на очергания от външни сили пред 25 години модел. Западът обаче, който определя нашата посока, е изправен пред собствени предизвикателства и от начина, по който той ще ги реши, ще зависи и нашето бъдеще. А когато нищо не зависи от нас, гражданите, не е странно, че мотивацията за градивно поведение бавно угасва и жителските планове се насочват навън и навътре, но не и напред.

Дали в началото на прехода пред България и българското общество е съществувала реална алтернатива, различна от пътя, по който тръгнахме заедно с другите страни от Източния блок? Моят отговор е отрицателен. Нямахме нито желание, нито готовност да се потърси друга възможност за излизане от държавния социализъм. Същият обаче е и отговорът ми и на следващия въпрос: Дали днес, 25 години след началото на онзи преход, в чиито последици живеем днес, имаме алтернатива? Не, няма. Има голямо недоволство от резултатите от прехода, но отново няма реалистична алтернатива не само извън рамките на Европейския съюз и Северноатлантическия пакт, но дори и вътре в тези институции. И това е една от тъжните български специфики на поредния период от нашата история, дано не стане последен.

ПРИШЕСТВИЕТО НА „ЕВРОПА“

Иван Кацарски

Това заглавие е горчива самоирония. Същите думи се съдържаха в заглавието на моя публикация от 2007 г. (Кацарски 2007). В основната си част тя анализираше еволюцията на българското общество след Освобождението, като особено внимание бе отделено на катастрофата след краха на социализма (причини, фактори, прояви). И сега съм готов да се подпиша под анализа на случилото се до влизането на България в ЕС през 2007 г. Самоиронията ми днес е свързана с тогавашната ми прогноза за развитието на страната: тази прогноза се оказва несъстоятелна. Без да съм подценявал неизбежните трудности, оптимизмът ми тогава бе свързан с „европейската рамка – стабилизираща, дисциплинираща и разкриваща широки възможности за просперитет и устойчиво развитие“, с „изясняването на перспективата, възприемането на дисциплинираща и структурираща поведението на елита и обществото рамка“. На тази основа прогнозата ми бе за окончателно излизане от епохата на катастрофичните „преходи“ (Пак там, 108-109).

Днес подобно очакване се оказва все по-несъстоятелно. То се основаваше на опита на други някога много бедни страни като Гърция и Португалия, изтръгнали се от нищетата и несигурността, от хватката на провалили се политически режими. Днес можем с горчивина да констатираме, че „Европа“ не е вече същата. След краха на съветския блок геополитическата ситуация се промени коренно: силна и обединена Европа вече не е в интереса не само на Русия, но и на Съединените щати; политиките на солидарност и подпомагане за привличането на нови страни членки на НАТО и ЕС вече се оказват странности, характерни са ограничения период на блоково противопоставяне на две системи. Самият ЕС вече е зареден с дълбоки противоречия и преживява задълбочаваща се криза на идентичността (Кацарски 2012). Кризисните процеси в ЕС, засягащи най-тежко бедните страни, застрашаващи да върнат десетилетия назад дори изтръгнали се от мизерията страни като Гърция, се проявиха в пълната си сила едва в хода на световната финансова и икономическа криза, настъпила през 2008 г. Оказа се, че отново не сме попаднали на точното място в точното време.

Какво спечелихме и какво загубихме?

През периода 2007-2013 г. България е внесла в бюджета на ЕС 5.253 милиарда лева, а е получила под формата на трансове по линия на различни програми 9.353 милиарда лева (Какво спечели България от членството си в ЕС? 2014). Средно годишно сме внасяли по около 750.4 милиона лева, а сме получавали по около 1336.1 милиона лева. Имали сме следователно чист приход от около 585.7 милиона лева.

Не е достатъчно обаче да се запитаме много или малко е това. По-скоро истинският въпрос е дали изобщо нещо сме спечелили; ако пък не сме спечелили, какви са размерите на загубите ни?

Отговорите на тези въпроси изискват подробно проучване, с което не мога да се заема тук. Някои основни факти и съображения обаче са достатъчни, за да се ориентираме в тази материя. Проблемът може да се изследва в няколко аспекта.

Първо, каква е ефективността от получените финансова помощ? Както е известно, усвояването на еврофондовете е сложен процес, който изисква значителни средства –

специално създадена администрация и всичко свързано с нейната работа. Още по-голям проблем е нерационалното изразходване на средствата, което само отчасти се свежда до явни злоупотреби, а в по-голямата си част е инвестиране в проекти, които в немалка степен са инструмент за легализирано прехвърляне на средства към един или друг кръг приближени от средите на бизнеса, администрацията и неправителствения сектор. Финансират се всевъзможни дейности с никакъв или почти никакъв траен ефект (рекламни кампании, обучения, консултиране, които сами по себе си може би имат смисъл, но в наличната българска макросреда не могат да покажат очакваната ефективност). Не е ли само тази неефективност твърде голяма, за да погълне по-голямата част от чистия приход на България по линия на ЕС?

Второ, към неефективното използване трябва да се прибавят загубите на българската икономика във връзка с членството ни в ЕС. Например, със затварянето на четирите блока на АЕЦ Козлодуй губим годишно 12 милиарда киловатчаса електроенергия на цена от 2 стотинки за киловатчас; от замяната с електроенергия от въглища (по 10 стотинки за киловатчас) имаме загуба от един милиард лева годишно. Освен това „печелим“ и замърсяването при изгарянето на въглища. Налагането на европейските „добри практики“ само в производството на лекарства и хранителната промишленост струват над 2 милиарда лева (Печели или губи България от членството в ЕС?, 2014). Разбира се, равносметката трябва да обхване и други отрасли.

Проблемът има и общоикономически измерения. Нека посоча само някои от тях: наводняване на българския пазар със стоки, някои изобилно субсидирани от фондовете на ЕС, което направи цели сектори от българската икономика неконкурентоспособни и ги лиши от техния пазар; загуба на традиционни пазари по силата на геополитическите промени (колапсът на съветския блок) и непосредствената политическа конюнктура (санкциите на ЕС срещу Русия във връзка с последните събития в Украйна); предоставяне на най-доходни части от българската икономика (банки, мобилни оператори, електроразпределителни дружества и др.), както и гарантиране на висока доходност, заплащана от приходи на държавата (особено в сферата на енергетиката), всичко това съчетано с износ на печалбите; подготовка на специалисти със средства от държавния бюджет и други ресурси на България, които обаче напускат страната и прилагат придобитите способности главно в богатите страни от Западна Европа и САЩ (изтичане на мозъци); емиграция на младото трудоспособно население и нарастване дела на старите, болните и инвалидите, което отслабва икономиката и силно натоварва бюджета на социалните разходи.

Накрая, самите еврофондове са източник на специфичен риск за бюджета на българската държава. Например към 30 септември 2014 г. по данни на Министерството на финансите на бенефициенти по европроекти са изплатени 5.536 милиарда евро, от които 4.631 милиарда са дял на ЕС; но траншовете, действително получени от ЕС, са 3.906 милиарда евро (Структурни фондове и кохезионен фонд – финансово изпълнение към 30 септември 2014 г.). Следователно върху националния бюджет ляга допълнително бреме от 725 милиона евро или приблизително 1418 милиона лева. Чудно ли е при това положение, че сега страната ни изпитва сериозни финансови затруднения? Изплащането на евросубсидиите винаги закъснява значително, докато вноските в бюджета на ЕС се правят неотменно в началото на всяка календарна година.

Като цяло т. нар. „преход“ не може да се оцени иначе освен като провал – катастрофа за страната и за голямата маса от българите, докато успехът споходи малцина. Достатъчни е да разгледаме следните обобщени статистически данни:

Таблица

Основни показатели за демографското и социалноикономическото развитие на България за периода 1991-2012 година

	1991	2001	2006	2012
Население към 31. 12 (хил.)	8595.5	7891.1	7679.3	7284.6
Раждаемост (на хиляда)	11.1	8.6	9.6	9.5
Смъртност (на хиляда)	12.8	14.2	14.7	15.0
Естествен прираст на населението (на хиляда)	-1.7	-5.6	-5.1	-5.5
Коефициенти на безработица (%)		19.5	9.0	12.3
Общ доход на лице от домакинството (лв.)*	8311	1589	2659	4327
Средна месечна работна заплата на заетите по трудово правоотношение (лв.)*	959	240	360	731
Средна месечна пенсия на един пенсионер (лв.)*	445	92	152	209**
Паричен потребителски разход на лице от домакинството (лв.)*	9395	1093	1905	3315

*Реално изменение, изчислено чрез използване на дефлатор на цените.

**Последни данни за 2008 г.

Източник: Статистически годишник 2013. София, НСИ, 2014, с. 6-7.

По отношение на демографските показатели положението непрекъснато се влошава. Доходите, след като се сриват до катастрофално ниско ниво в края на 90-те години, в следващия период започват да нарастват, но все още са далеч от равнището си в началото на 90-те.

Стигаме до въпроса за причините и факторите. Тук разглеждам този въпрос само във връзка с членството на България в ЕС.

Причините и обясненията

Първо, казват ни, че България не усвоява успешно еврофондовете поради нисък административен капацитет и невъзможност да се справи със злоупотребите, свързани с това усвояване. Никой не би могъл да отрече, че това е в значителна степен вярно. Но не бива да забравяме нещо основно: Европейската комисия е тази, която отпуска средствата, тя е и върховната институция, която контролира изразходването на средствата. И разбира се, няма как да бъде другояче – който дава парите, той трябва да държи върховния контрол върху използването им. Обаче управлението и контролът по еврофондовете са толкова сложни и мудни, че винаги може да се намери причина или повод за спиране или забавяне на плащанията. Вината за това се хвърля винаги върху българската страна. Неотдавна обаче, по време на изслушването ѝ пред комисия от Европейския парламент българският кандидат за еврокомисар по бюджета на ЕС

Кристаллина Георгиева посочи като едно от основните предизвикателства пред себе си налични бюджетни затруднения на ЕС във връзка с поети финансови ангажименти. Неразплатените фактури за дейности по европроекти към 31 декември 2012 г са възлезали на 16.2 милиарда лева; изплащането им е било прехвърлено за 2013 г., но за същото перо на разходите през същата година са били предвидени общо 45.2 милиарда евро; това предопределя още по-голям дефицит през 2013 г. (Брюксел очаква дефицит от 18 милиарда евро в бюджета на ЕС, 2013) Не е ли близко до ума да се досетим, че подобни затруднения мотивират поне отчасти отказите за плащания и спиранията на плащанията по европроектите, изпълнявани в България? Не ми е известно някой да е изследвал този аспект на въпроса. Официалните фактори в България нямат смелостта да поставят въпроса от такава гледна точка; пречи им, разбира се, и собствената гузна съвест. Впрочем не искам да омаловажавам мащабите на родната некомпетентност и узаконен бандитизъм.

Второ, казват ни, че субсидиите от ЕС съвсем не са единствената полза от членството ни в ЕС; най-често се посочват изгоди като достъп до единния пазар на общността, чуждестранни инвестиции и отворени граници за българските граждани. Но въпросът с движението на капитали стои по различен начин в сравнение с този за движението на хора, нека не ги свързваме изначално, без да сме обмислили въпроса.

Премахването на всички бариери пред капитала винаги е било изгодно само за тези, които го притежават в най-големи размери – частни лица, корпорации и страни. В началото на XIX век пълната свобода на търговията е била официална политика на най-богатата и най-силно развита промишлена страна – Великобритания; от последната четвърт на XX век насам неограничената свобода на капитала е верую и политика на световните корпорации и на правителствата в най-богатата част от света. Шанс да преодолеят своята бедност и изостаналост са имали страни, които са установявали митнически контрол (например Германия през XIX век) или пък са контролирали дейността на чуждия капитал на своя територия (Китай от 80-те години на XX век насам); това, разбира се, е било в съчетание с ред други мерки на целенасочена национална политика за развитие. Бедните страни, както и бедните хора, по начало нямат шанс, когато просто играят по правилата на богатите. Както вече посочих в началото, благодарение на блоковото противопоставяне след Втората световна война, някои бедни европейски страни са могли да се възползват от една благоприятна конюнктура, която е довела до временно обезсилване на това общото правило. Повторение на тази уникална ситуация не се очертава.

В господстващата идеология и политика свободното движение на капитали е нещо безусловно. Свободното движение на хора обаче се допуска само в рамките на групи страни, от него е изключена огромната част от световното население. Дори в богатите страни в ЕС се чуват все по-силни гласове за ограничаване на свободата на придвижване – особено за хората от бедните и необразовани слоеве от новите страни членки. В това отношение съвременният свят е регресирал: преди Втората световна война движението на хора е било много по-свободно; ограничения са налагани на свободата на търговията, а не на свободното движение на хора. Вероятно такъв модел на отношения между страните би бил по-изгоден за страни като България.

Трето, ЕС изглежда особено заинтересован от развитието на демокрацията, законността и ефективността на управлението в новите страни членки. Но какви са механизмите и какъв е ефектът от тяхното приложение?

Един от най-„ефективните“ лостове е прилагането на финансови санкции – било чрез орязване, спиране или забавяне на субсидиите, било чрез специални наказателни процедури по един или друг повод. Кого обаче наказва „Европа“ по този начин? – Цялото българско общество и особено тези, които най-много страдат от произвола и безнаказаността на корумпираните елити.

Разбира се, не бива да очакваме, че ЕС ще свърши работата вместо нас. Но не може да не се запитаме, дали все пак той наистина ни подкрепя в усилието за подобряване на обществения климат у нас. Някои признаци са съвсем обезкуражителни. Кого издига и кого подкрепя „Европа“? Един Сергей Станишев, който провали своята партия и направи всичко по силите си за да провали и държавата, се радва на отличен прием като председател на ПЕС и като депутат в Европейския парламент. Един Бойко Борисов, човек с не особено ясно минало, когото разгневената улица принуди да се оттегли, отново ни се рекламира от най-видни европейски политици като Ангела Меркел. Второразредни европейски чиновници гастролират в България, за да ни кажат кое правителство би било добро и кое не е приемливо. Интересно дали някой би си позволил подобни „съвети“ по отношение на страни като Франция, Великобритания, Германия, Холандия, та дори и по отношение на Гърция? Но освен че става въпрос за непозволена намеса във вътрешните дела на уж суверенна страна, всъщност това е подкрепа за провалени или корумпирани политици. Как да си обясним това, освен с простото правило: най-добре се управлява чрез слаби, безхарактерни и компрометирани хора; те са послушни, те са готови на всичко срещу възможността да задоволяват своите лични апетити за пари и власт. Напротив, интересите на своята страна биха могли да защитават само независими хора. Но кой чиновник или политик би искал да си има работа с независими хора?

Каква би трябвало да бъде върнатата стратегия за отстояване на българските интереси в подобна ситуация? ЕС не е тихо и сигурно пристанище, но няма да намерим такова и извън него. Трябва да гледаме реалистично на нещата, а това значи, че не бива да търсим в негово лице панацея. Май че евроскептицизмът е по-добър съветник от еврооптимизма. Трябва да се отървем от един свой посткомунистически синдром, който ни прави кротки и доверчиви към победителите в Студената война. Природата не ги е създала със специалната цел да бъдат наши приятели; те имат свои интереси и няма такава чудодейна сила, която да превръща тези интереси в тъждествени с българските. Имаме и достатъчно примери как хората в другите европейски страни отстояват интересите си. Особено полезен би бил за нас опитът на Гърция и Унгария от последните години.

Литература

Брюксел очаква дефицит от 18 милиарда евро в бюджета на ЕС. 2013 (<http://www.segabg.com/article.php?id=637632>)

Кацарски, Иван. 2007. Апокалипсиси на догонването и пришествието на Европа (размисли за българската история, култура и философия в края на посткомунизма). В: *Догонващото развитие и глобализираното информационно общество*. София, ИФИ-БАН, 99-120

Кацарски, Иван. 2012. Европейската идентичност в контекста на отношението между власт и ценности. В: *Българските национални ценности: Статика и динамика в евроинтеграционния процес*. София, ИИОЗ – БАН, 53-62

Какво спечели България от членството си в ЕС? 2014 (<http://darikfinance.bg>)

Печели или губи България от членството в ЕС?, 2014 (<http://alterinformation.wordpress.com/2013/10/12/22029401040566/>)

Структурни фондове и кохезионен фонд – финансово изпълнение към 30 септември 2014 г. 2014 (<http://www.minfin.bg/bg/page/374>)

ИКОНОМИЧЕСКИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ ПРЕХОДА ЗА БЪЛГАРИЯ. ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ

Митко Хитов

Изходни позиции:

В средата на 80-те години България беше водеща икономика, в рамките на социалистическата система за разделение на труда, със специализация в отрасли, осигуряващи продукция с висока добавена стойност. Тук си струва да се отбележи практически монополното положение, което страната ни заемаше в развитието на новите за тази епоха компютърни технологии (40% от съответните пазари в рамките на СИВ се контролираха от нашите производители); стабилните позиции, които страната ни държеше в производството на специална оръжейна продукция, осигуряващи й милиардни годишни доходи в тогавашни американски долари; възможността за рееспорт срещу валута на петролни продукти; неограничени, от наша гледна точка, пазари за реализация на селскостопански суровини – плодове и зеленчуци, както и на продукти от тяхното консервиране и обработка. Възможностите за усъвършенстване и подобряване на продукцията, които даваха гарантираните пазари за реализация, водеха до върхови постижения във винопроизводството и хранително-вкусовата промишленост, признати от най-големите тогавашни експерти в съответните области.

Важно обстоятелство, което не бива да се пропуска, обаче, е, че тогавашна България беше елемент от система за разделение на труда, която по своите мащаби беше много по-малка от алтернативната система, включваща практически целия останал свят. Още основоположникът на политическата икономия, Адам Смит, е отбелязал, че възможностите за задълбочаване разделения на труда (разбирай за осигуряване на устойчиви икономически ръстове) зависят от мащаба на икономическата система. Преди това, през XVII век натурфилософите са отбелязвали, че ако искаме да установим кой от два града е по-богат, можем просто да сравним количеството на професиите, които се практикуват в тях – наличието на повече занаятчийски дейности говори за по-висока степен на трудова специализация, съответно за по-голямо благополучие на съответната икономическа система. В тази посока могат да бъдат давани много примери: за всички, предполагам, е очевидно, че в едно изолирано от външния свят племе от Амазонка не може да бъде организирано масово производство на трактори, като дори в затворена икономика, наброяваща, например, един милион жители, това едва ли е постижимо. Напротив, при възможност за устойчива реализация на тракторно производство сред широк кръг от потенциални клиенти, едно подобно производство не само е възможно, но е и необходимо за осигуряване на интензивен тип динамика на икономическо развитие за съответната общност.

В рамките на обединението на социалистическите държави от СИВ, имащо съвкупен демографски капацитет от около 350 млн. потенциални потребители (част от които и производители) България беше принудена да въвежда и оперира с технологии (в периода на първоначалната индустриализация - почти изцяло съветски), съобразени

именно с наличния резервоар от потенциална работна сила и с равнището на доходите, от което зависи съвкупното потребление на населението. Така например, в много от случаите се предпочиташе да се използват универсални стругове, пригодени да обработват широк набор от артикули, вместо да се върви към специализирани машини, произвеждащи строго ограничена номенклатура в значително по-големи количества, изискваща, обаче, много по-висока степен за разделение на труда, което в условията на СИВ беше невъзможно да бъде осигурено.

Не така стояха нещата в алтернативната западна система за разделение на труда, която със своите мащаби от около 3 млрд. потенциални потребители/производители (точно в този период Китай активно започна да провежда политика към отваряне за глобалните капиталови пазари) беше в състояние да осигурява много по-широко продуктово разнообразие, с гарантиране на по-високи качествени критерии за своите стоки и услуги. Това най-добре се виждаше при сравнение на нашите универсални магазини с недостъпните за обикновеното население „Кореком“-и или в готовността на тогавашната българска младеж да похарчи сума, еквивалентна на месечна заплата, за да се сдобие с контрабандно внесени в страната ни дънкови панталони, носени на запад.

С идването на Горбачов на власт, съветското държавно ръководство започна да преосмисля политиката си по отношение на стратегическите си съюзници (от гледна точка на тогавашната действителност, но не и на сложилите се геополитически реалности – например, в периода на първоначалната индустриализация в България след ВСВ никой не ни е питал дали искаме да въвеждаме съветски или американски технологии за производство) и по-контретно защо трябва на страната ни ежегодно да се изплаща безвъзмездна селскостопанска субсидия от 700 млн. преводни рубли (приблизително толкова американски долари) или Съветите да си затварят очите за откровения реекспорт, срещу валута, на суров петрол, получаван за рубли по цени, нямащи нищо общо с котировките на световните пазари или на оръжейна продукция, чиито лицензи се държаха от Москва и които ние получавахме практически безплатно.

Постепенно, под различни форми, СССР започна да ограничава вноса на едни или други стокови позиции, даващи препитание на милиони български граждани – добър пример в това отношение е тютюневата промишленост, която загуби много от квотите и преференциите си за достъп до съветския пазар или винарската промишленост, която пострада силно от кампанията за борба с алкохолизма, провеждана на една шеста от земната суша по онова време.

Мотивите за подобни решение на Горбачов са разбираеми: защо да се купуват български мотоцикли, когато западните аналози са много по-конкурентни или да се почива, в задължителен порядък, на българското черноморие, когато плажовете на Испания, Гърция и Турция са много по-атрактивни и привлекателни. В тази ситуация, обаче, страната ни се оказа в положението на отхвърления партньор, настроил целия си стопански организъм към нуждите на определен пазар, работещ с технологиите, осигурявани оттам и напълно интегрирал се в междудържавния стопанския комплекс, чиито основи бяха положени по време на голямата сталинска индустриализация от 30-те години на ХХ век. Неслучайно от средата на 80-те, в страната ни е направен отчаян опит за капиталови инвестиции в производства, ориентирани към западните пазари,

неслучайно и риториката на първите ни ръководители започва да се променя, за да се стигне до откровението на Живков, че „социализмът е едно недоносче”.

В крайна сметка, държавните преврати в източна Европа от края на 80-те, организирани от КГБ на Съветски Съюз, завариха държавата ни обективно неподготвена за осъществяване на едно бързо интегриране в глобалния пазар, доминиран от САЩ – огромни производствени активи (но прилагачи по-ниска степен за разделение на труда от съответните аналози) останаха практически ненужни и неизползваеми, като беше направен палиативен опит този проблем да бъде зачертан чрез бърза и масова приватизация.

Актуално състояние:

Характерна особеност, следствие от взаимодействието между системи, прилагачи различна степен за разделение на труда, е тази че в резултат от това взаимодействие, производствените връзки в по-бедната икономика постепенно се разпадат и освободените ресурси преливат в по-богатия възпроизводствен контур, с което допринасят за неговото по-нататъчно развитие. Тази теоретична постановка добре се илюстрира от опита на страната ни, която за последните две десетилетия загуби около една трета от населението си, при това – основно в трудоспособна възраст и с високи професионални компетенции; напълно бяха разрушени производствени връзки и преустановена деловата активност в почти всички отрасли, в които страната ни имаше вече развит бизнес-потенциал.

Националният стопански организъм започна специализация в сектори (основно нискобюджетен туризъм и зърнопроизводство), прилагачи сравнително ниска степен за разделение на труда и съответно неосигуряващи висока добавена стойност на произвежданата продукция. И тази тенденция е обективно обусловена като различните оперативни програми имат за цел само да нивелират този естествено протичащ, в условия на свободна пазарна икономика, процес и да намаляват негативите, свързани с наблюдаваното обезлюдяване на обширни региони от страната, с деиндустриализацията и с общия социален регрес.

Перспективи:

В условия на задълбочаваща се глобална икономическа криза, за малка страна като България има определени перспективи за промяна на общото статукво и те са свързани, най-вече, с развитие на специфичен производствен кластер в сферата на аутсорсинга на високотехнологични софтуерни производства. Предпоставките за това са налице: сравнително добри перспективи за развитие на подобни производства в световен мащаб, широко използване на интернет в страната ни, традиции в програмирането и създаването на софтуер, добро владение, както и цялостно познаване на английски език и англосаксонската култура от населението в средна и млада възраст. Имайки предвид, че едно работно място в секторите на високите технологии мултиплицира до около 5-7 работни места в обслужващи отрасли като туризъм, грижа за здравето и т.н., този сценарий за развитие дава сравнително добра перспектива пред икономиката на нашата страна, при условие, че държавните власти предприемат съответните стъпки за активно подкрепяне на подобна стратегическа визия, гарантираща развитие и растеж в дългосрочен хоризонт.

СЛЕД 25 ГОДИНИ: ОЛИГАРХИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИКА

Ивка Цакова

След 25 години на преход от държавен социализъм с еднопартиен монопол към уж „демократичен“ капитализъм за всички стана ясно, че либералната плуралистична, представителна демокрация е била само красив лозунг, фасада на нещо друго. От прехода спечелиха малцина, т.е. управлението през тези години е било в полза на едно малцинство, а не на мнозинството български граждани. Оказа се, че суверен на властта е не народът, а парите и хората с много пари²⁸ – т.е. олигарсите! Вместо така очакваната демократизация у нас се разгърна процес на олигархизация на политиката. Равносметката на резултатите от прехода за нашата държава и общество е доста печална. Една от причините за това е олигархизацията на българската политика.

Разочарованията от либералната многопартийна демокрация днес са толкова големи, че идеологемите „демократия“ и „свобода“ губят мобилизираща сила. Изрично правя уговорката, че все пак демокрацията (дори в елитаристката си форма) е за предпочитане пред диктатурата (авторитаризма). През изминалия четвърт век в социалните науки у нас се наблягаше повече на електоралната и по-малко на елитарната демокрация, а класически автори елитаристи като Г. Моска, В. Парето, Р. Михелси др. не са преведени на български.

В случая ще се позова на елитаристкия възглед за демокрацията на Райт Милс и неговата книга „Властовият елит“.²⁹ Известна и все още валидна е схемата му за *властовия елит в САЩ като „триумвират“*, включващ: а) едрия бизнес; б) висшите военни и в) политическите клики около президента. За Милс още през 1956 г. (когато пише книгата) либералната демокрация в САЩ е била по-скоро симулация, нямаща нищо общо с демократичния идеал за политическо равенство, поради очерталата се комбинация между *икономическа власт, бюрократичен контрол и привилегирован достъп на определени фигури до най-високите равнища на изпълнителната власт* в държавата. Благодарение на тази именно комбинация (а не чрез избори и представителни институции), олицетворена от ограничен кръг хора, в САЩ се вземат ключовите исторически решения най-вече в сферата на отбраната, външната политика и стратегическата икономическа политика. Милс не говори за олигарси, но очертава изходната база за тяхната поява.

Базирайки се на модела на Милс, осъвременен с новите реалности на неолибералната глобализация, ще очертая някои щрихи на процеса на олигархизация на българската

28

Проданов, В. (2012). *Теория на българския преход*. София: Изд. „З. Стоянов“, с. 623.

29

Mills, C. Wright. (1956). *The Power Elite*. Oxford University Press, цит. по Andrew Heywood (2007), *POLITICS*, Third edition, Palgrave MacMillan, Chapter: Democracy, pp. 71-88.

политика. Знанията си за олигархията извличам от едноименната книга на Джефри Уинтърс³⁰, които осмислям чрез емпирични доказателства за олигархични практики в България в годините на прехода.

Около **понятието за олигархия** е налице концептуална бъркотия. Например в една авторитетна енциклопедия за социални науки³¹ олигархията се дефинира като: „форма на управление, при която политическата власт е в ръцете на малцина, на малцинство“. Етимологията идва от гръцката дума „oligarkhia“ – „government of the few“ (управление на малцина), с две съставки: oligoi (малцина) и arkhein (управлявам). Това определение не е прецизно, защото не прави разлика между елити (най-вече политически) и олигарси, между олигарси и богати хора. Защото не всяко управление на малцинство е олигархично и не всички богати, заможни хора са олигарси. Има разлика между плутократия и олигархия. Важен смисъл носи тази част от определението в Енциклопедията, където се твърди, че става дума не просто за малцинство, а за ограничено по своя брой малцинство (smallminority).

Дефинирането на олигархията се прецизира³² с уточнението, че тя е свързана не просто с богатство, а с концентрация на огромно богатство в ръцете на малцина, което овластява олигарсите политически. *Огромното персонално материално богатствоводи до съответна олигархична власт.* Олигархична власт и политика подкопава както демократичното управление, така и свободния пазар. Затова олигархията е нападена и от ляво, и от дясно.

До скоро олигархията и олигархичното управление рядко се отнасяха до развитите западни държави, а се „приписваха“ най-вече на постколониални и посткомунистически страни (напр. „руските олигарси“). Западните системи на управление бяха определяни като „полиархии“ – понятие, въведено от Робърт Дал, за да опише особена плуралистична демокрация, която не допуска олигархия. Това вече не е така!

С разгръщането на неолибералния глобален капитализъм електоралната, представителна и мажоритарна демокрация повсеместно е поставена под въпрос. Джефри Уинтърс определя **САЩ като „гражданска олигархия“** или като своеобразна сплав между демокрация и олигархия. В изследването на олигархията той тръгва от конкретните олигарси, тяхното количество и базови характеристики. Светът на олигарсите е населен с най-богатата 1/10 от единия процент на населението и американските олигарси като количество, образно казано, могат да напълнят

30

Winters, J. (2011) *Oligarchy*. Cambridge University Press.

31

International Encyclopedia of the Social Sciences (2008); Macmillan Reference USA. p. 36.

32

See Winters, J. op. cit., *Material Foundations of Oligarchy*, pp. 1-39.

Мичиганския стадион. Олигарсите от дъното печелят средно около 4 милиона \$, докато тези на върха печелят около 350 милиона \$ годишно³³.

Уинтърс нарича властта на олигарсите материална власт (material power), позовавайки се на К. Маркс и неговото материалистично разбиране на историята. Важно уточнение в тази връзка е, че **олигарсите са така екстремно богати и овластени тъкмо за сметка на другите**, на останалата част от населението. Оттам идва популярният слоган на движението „Окупирай!“ – 1% срещу 99%! Олигарсите дори са се концентрирали в едната десета (1/10) на единия процент!

Теорията за олигархията на Уинтърс се фокусира върху властта на богатството и специфичните политики (олигархични политики), които съпровождат тази власт. След като огромните материални богатства са изразени в пари и става дума за „*власт на парите*“ (power of money), важен изследователски въпрос е как „*големите пари*“ *влият върху държавната публична власт и политика*. Посоката, в която се търси отговорът е, че политическите интереси на олигарсите са насочени към защита и умножаване на тяхното богатство. *Защита на богатството на олигарсите от посегателства на държавата и умножаване на това богатство с помощта на държавата!* И това се случва при редуцирания национално-държавен суверенитет в условията на неолиберален глобален капитализъм.

Олигарсите са винаги отделни индивиди, а не корпорации и други колективни тела. Те защитават своето богатство (във вид на собственост и доходи) чрез конкретни олигархични политики (решения, закони, договори и пр. нормативни актове), предприемани от публичните власти и институции. **Олигарсите следва да се разграничат от други категории хора**³⁴. Разликата на пример между политически елити и олигарси е, че политическите, конкурирайки се демократично за власт, подлежат на смяна, докато олигарсите – не. Освен това един олигарх не следва еднозначно да се приравнява с капиталист, собственик на бизнес, корпоративен мениджър. Уинтърс приема акцента върху собствеността върху средствата за производство от Марксовата теория за класите и респ. класата на **капиталистите**. Но ако Маркс обяснява властта на капиталистите икономически, при Уинтърс фокусът върху властта на олигарсите, разполагащи с материални ресурси, е политически. Правейки тези тънки разграничения, авторът твърди, че **собственикът на някакъв бизнес** би могъл да е капиталист, но да притежава твърде малко материална власт, за да бъде олигарх. **Мениджърът** – изпълнителен директор на корпорация може да притежава солидни материални ресурси, но той е на заплата, която в определен момент може да се редуцира и той да не е в състояние да упражни олигархична власт. Всеки индивид (от трите случая: капиталист, собственик на бизнес и мениджър) е член на някакъв

33

Winters, J. (2011). America's Income Defense Industry. *Huffington Post Politics*. Retrieved from http://www.huffingtonpost.com/jeffrey-winters/americas-income-defense-i_b_772723.html

34

Winters, J. op. cit., p. 9.

корпоративен елит, но не всеки е олигарх. Заемащите висши постове в правителството (управлението) са също елити, които ежедневно разпределят милиарди чрез националния бюджет, боравейки персонално с огромни ресурси. В случаите, когато някои от тези **политици** се корумпират и натрупат лично състояние, те могат да бъдат едновременно и част от управленския елит, и **олигарси**, ангажирани с политика в защита на богатството.

След тези по-подробни концептуални уточнения, преминавам към българския случай. Когато говоря за **олигархизация на българската политика** след 25 години на политически и икономически промени имам предвид това, че успоредно с демократичните публични политики в интерес на мнозинството държавните институции в България са предприемали и политики в защита богатството на отделни частни лица – в ущърб и за сметка на мнозинството. Олигархизацията на българската политика е само процес, тенденция, но достатъчно тревожна, за да бъде отбелязана и подложена на интелектуална и политическа критика. Акцентът ми ще бъде върху конкретни олигархични политики, стимулиращи екстремни материални неравенства. Ще разгледам поне три измерения на олигархизацията на политиката у нас: а) Кои са българските олигарси? б) Ще дам примери за конкретни олигархични политики; в) Ще обясня как се легитимира този процес в ситуация на огромно социално неравенство. Няма да привеждам цифри, за да доказвам огромното социално разслоение и неравенство в българското общество след 25 години „демократични и пазарни промени“. Акцентирам на това, че прекомерното неравенство се е случило с участието на политици от всички партии чрез прокарване на съответно законодателство. В някои случаи огромно персонално богатство е натрупано и чрез употреба на сила (визирам периода на така нар. „борчески“, „силови групировки“).

Започвам с въпроса: **кои са българските олигарси?** Персоните, съставляващи свръхбогатото и овластено малцинство, „печелившите“ от 25 г. преход, можем да обособим условно в няколко категории. *Първата* обхваща представители на **едрия бизнес** („големите пари“), които през първата половина от прехода се обединяваха в групи като „Клуб 13“, Бизнес клуб „Възраждане“. Голяма част от тях са олицетворение на монополи в различни сектори – наши и чужди (монополи, създадени с помощта на държавата). Само държавата може да създава и премахва монополи! Законът за защита на конкуренцията не е застрашил по никакъв начин богатството на ултрабогати олигарси, чиито бизнес има монополно положение в страната. Вече излизат *списъци с имената и размера на богатството на българските олигарси* – от информационни течове (на Wikileaks и сайта “Бивол”) и книгите на журналиста Григор Лилов³⁵.

Втората категория олигарси обхваща **бивши политици и висши администратори** (шефове на регулаторни агенции), запознати добре с „кухнята на вземане на решения“, които са обвързани в мрежи както с предходните (с големите пари), така и с настоящи административни звена на различни държавни институции. Към тези мрежи са включени и **собствениците на корпоративни медии**. Всички те упражняват

бюрократичен и медиен контрол върху обществените дела (върху политиката като public affairs) в интерес на олигархията. Като казвам бюрократичен, имам предвид „пленьване“, „превземане“ на административни агенции (agencies capture) – примерно Агенция Митници, Агенция за приватизация, за обществени поръчки и пр., а по отношение на медиите – в корпоративните медии политиката е пазар, а не форум за обсъждане и защита на общия интерес.

Третата категория олигарси можем да търсим сред **малобройни партийни клиенти във всички партии** (в техните ръководства, наричани от някои „компрадорски елити“). Можем да ги разпознаем по това, че са несменяеми или трудно сменяеми. Железният закон за олигархията, формулиран от Михелс, е в пълен ход. Тези олигарси – политически предприемачи, а не партийни лидери – са превърнали партиите в търговски дружества за извличане на лична печалба. Затова българските партии напоследък разчитат повече на спонсори, а не толкова на съмишленици! Въпреки наличния упадък на парламентаризма, за олигархията парламентът е важен, защото сме парламентарна република. Може би, ако бяхме президентка или полупрезидентска република, олигарсите щяха да бъдат улеснени – ще упражняват своето влияние върху един президент, а не върху 240 депутати. Макар че и сега в условията на „неолиберален ултралиберализъм“ (Цв. Тодоров) отделни личности сключват важните международни договори извън парламента, а именно от тези договори олигарсите извличат най-големи печалби!

Ако трябва да кажа колко като брой са олигарсите в България (и обслужващите ги също така богати хора), предпочитам да цитирам проф. Проданов, който говори не за персони (както прави Уинтърс), а за малка олигархия от 4-5% от населението, натрупала гигантски богатства „за сметка на“ гигантското обедняване на останалата част от населението³⁶.

Без да се ангажирам с конкретни примери мога да кажа, че български олигарси изпитват силни изкушения за заемане на политически позиции. И понякога заемат такива позиции. Но в повечето случаи те разчитат на индиректна намеса в управлението чрез свои подставени лица – обикновено анонимни висши държавни чиновници. Те са, които възпрепятстват политики за преразпределение и редуциране на богатството (на олигарсите) и способстват за формулиране и реализация на политики за увеличаване на това богатство. Затова българските олигарси предпочитат да са по-скоро политически инертни и извън светлината на прожекторите.

Вторият въпрос, на който ще се спра, са **конкретните политики в защита на богатството**, способстващи олигархизацията и респ. подкопавайки демокрацията. Чрез различни закони и договори (приватизационни, концесионни, международни, в които България е страна) може да се стигне дотам, че българската политика да загуби публичния си характер и да се превърне в инструмент за удовлетворяване на лични, частни интереси (на олигарси)³⁷. Това са по същество олигархични политики.

36

Проданов, В. цит. съч., с. 615.

Според изследвания на чл. кор. Иван Ангелов през последните 25 години в България са отнети, буквално откраднати от трудовите хора и от обществото като цяло не по-малко от 90-95 млрд. лева. Това е правено чрез престъпната приватизация и заробващите концесионни договори, сключени от продажни български политици и висши държавни чиновници..., несправедливата данъчна система; ...злоупотреби с монополно положение; укриването на обороти и доходи и неплащането на данъци от частни компании; незаконните трансфери на печалби в чужбина от действащите у нас чуждестранни компании ...³⁸. Всичко това е станало законно – чрез съответни решения на компетентни държавни институции! Тези именно решения са олигархични, а не демократични!

Подкрепа за натрупване на огромни богатства предоставя и Конституцията на Р. България, чийто чл. 17, алинея (3) гласи: „Частната собственост е неприкосновена“. При положение че в предходната алинея става ясно, че собствеността у нас е частна и публична – за публичната собственост не се предвижда неприкосновеност! Т.е режимът на собственост в България е в полза на олигарсите.

Друг фрапиращ пример за олигархично законодателство през 2001 г. по време на управлението на НДСВ е премахването на текст от Наказателния кодекс, предвиждащ затвор за bankerите, които раздават необезпечени кредити.³⁹ Това несъмнено има връзка с днешния казус около Корпоративна търговска банка – банка със специален статут по отношение на държавата и няколко български правителства.

И последният пример за „не-вземане на решение“ в полза на олигарсите е целенасочено поддържан правен вакуум в началото на 1990-те години, който предшества банковата криза от 1997 г. Фактите са следните: „Само през 1992 г. БНБ издава 964 разрешения за покупко-продажба на валута. Предвид обстоятелството, че Сметната палата е възстановена у нас през 1995 г., а започва да функционира през 1996 г., БНБ не е контролирана от държавен контролен орган в продължение на около шест години. Последната проверка на БНБ е направена от Комитета за държавен и народен контрол в средата на 1990 г.⁴⁰.

Пак там, с. 628.

38

Ангелов, Ив. (2014) *Крепяща несправедливост задушава България*(i). *Pogled.info*. От <http://avtorski.pogled.info/article/59017/Kreshtyashhta-nespravedlivost-zadushava-Balgariya-i>

39

Публикувана от *Faktor.bg* стенограма предизвика скандал по Нова ТВ. (2014). *Faktor.bg*. От <http://www.faktor.bg/novini/balgariya/31472-publikuvana-ot-faktorbg-stenograma-predizvika-skandal-po-nova-tv.html>

40

Проданов, В., Ант. Тодоров, Й. Аврамов, В. Иванова. (2009). *Българският парламент и преходът* София: Изд. СИЕЛА, с. 290.

Основна заплаха за богатството на олигарсите е облагането им с пропорционален на тяхното богатство данък. Може би затова изключително трудно, почти невъзможно изглежда премахването на „плоското“ и преминаването към прогресивно данъчно облагане в България. Така и не проработи законът за отнемане на имущество от незаконно забогателите (2012), както и „Комисията Кушлев“, която трябваше да го приложи. Да не говорим за идеите за въвеждане на „данък лукс“... Много са примерите за политики в защита на богатството... Може би един успешен опит на българската държава да „опитоми“ олигарсите в някаква степен е да стимулира промяната на някои от тях от „олигарси-борци“ в олигарси-застрахователи...

Третата особеност на олигархизацията на българската политика е свързана с начините за **легитимиране на олигархичните политики** в ситуация на огромно социално неравенство и масово споделяно чувство за несправедливост. Казано накратко, това се прави доста успешно от могъщи неолиберални идеологически апарати – частни медии, училища, университети, които успяха да наложат неолибералната идейна хегемония⁴¹. Водеща е ролята на анализаторите и експертите от външно финансираните частните изследователски институти (think-tanks) като част от глобални мрежи за влияние. За това, че се справят успешно с легитимиране властта на олигархията и формиране на съответно обществено мнение, свидетелства фактът, че дори гражданските протести срещу олигархията и монополите през лятото на 2013 г. не можаха да се справят с въпроса „КОЙ?“ и същият ТОЙ, след като не можа да стане шеф на ДАНС, в момента седи на първата банка в парламента като депутат.

Несъмнено в България има свръхбогати частни лица, които наричаме олигарси, и които открито или в сянка се намесват в управлението, за да защитят и увеличат своето богатство. В техните олигархични политически мрежи са включени и не чак толкова богати интелектуални и културни елити, които срещу солидно възнаграждение легитимират ключови олигархични политики и отклоняват вниманието на мнозинството от хората от реалните им интереси, насочвайки и мотивирайки редовите граждани към политика на идентичност, разделения на етнически, религиозен и пр. признак, наблягайки на ценности от различен порядък.

„Експертите по демокрация“ (по неолиберална демокрация) промиват масовото съзнание с идеологически клишета за свобода, плурализъм, многопартийност и пр. „демократични ценности“, а въпроси за грабежа на национално богатство от малцина, за преминаването на огромната държавна собственост от времето на „държавния социализъм“ в ръцете на ограничен кръг хора, остават неосветени за публиката. Така властта на българските олигарси се оказва силно устойчива през годините. Дори Хартата за разграждане на плутократичния модел у нас, инициирана от български интелектуалци, впоследствие промени заглавието си в безобидното „Харта 2013 в защита върховенството на закона“⁴²... Думата „плутократия“ се оказа опасна за

неолибералната пропаганда и бе предвидливо отстранена от специалистите по „управление на новините“ (newsmanagement, spindoctors).

В момента процесът на олигархизация на политиката е във възход. В годините на прехода българската държава не направи никакви опити да ограничи законово свърхконцентрацията на власт и богатство в ръцете на малцина. И резултатите са налице – огромни финансови ресурси се пускат в действие за финансиране на медии, за създаване на партии, за купуване на гласове... Става дума за огромна властова асиметрия в ситуация на огромно социално неравенство! И понеже за „демократичните ценности“ (свобода и равенство) вече никой не иска да слуша, напоследък отново се възражда дискурсът за цивилизационни и евроатлантически ценности. А зад тях като зад параван всъщност се крие циничното лице на олигархията.

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ПОДКРЕПА В БЪЛГАРИЯ (1990-2001-2011)

Светлана Стаменова

Политическата подкрепа се основават на степента на легитимност както на демократичния режим, така и на политическия елит в България, затова нейното изучаване би могло да обясни в голяма степен динамиката и характера на политическия преход и функционирането на политическата система у нас.

Настоящото изследване се основава на вторичен статистически анализ на данни от три представителни социологически изследвания, проведени през 1990, 2001 и 2011 години – представителното международно изследване на проф. Янош Симон и Института за политически науки при Унгарската Академия на науките, проведено в България през декември 1990 г.; представително национално изследване на д-р Св.Стаменова и д-р Г. Ганев от Центъра за либерални стратегии в София, проведено през март 2001 г., и представително национално изследване, проведено през декември 2011 г. от проф. В.Златанова, д-р Св.Стаменова и д-р Б.Ерменов и финансирано от Фонд научни изследвания към МОМН. По този начин сравнителният период, който се анализира в настоящия проект, става двайсет и една годишен (1990 - 2001 - 2011).

Въпросите, на които ще се опитаме да намерим отговори са следните:

- Има ли разочаровани от демократичната система в България за двадесет и една годишен период от смяната на политическата система до 2011 година и
- намалял ли е делът на тези, които подкрепят новата политическа система през 2001 и 2011 година в сравнение с 1990 година?
- Как се движи доверието в институциите, политиците и управляващите от 1990 до 2011 г.
- Понижава ли се или се повишава външната политическа ефикасност през двете десетилетия преход у нас. Външната политическа ефикасност се дефинира като степента на влияние, което гражданите вярват или чувстват, че имат върху политическата система и правителството. Ниската политическа ефикасност означава, че гражданите считат, че имат малко или никакво влияние върху решенията на правителството и ниска социална представителност в структурите на политическата власт. Високата политическа ефикасност означава, че хората се чувстват овластени да влияят върху политическия живот на страната.

Изследванията на политическата подкрепа в посткомунистическите страни от Централна и Източна Европа в началото на системната промяна сочат един старт на промените, характеризиращ се с много висока подкрепа за демокрацията и управляващите десни партии. Тази висока подкрепа получи названието „меден месец за демокрацията“ в изследванията върху промените в бившите социалистически страни. Ще се опитаме да проверим дали това правило, което е характерно за посткомунистическа Европа от началото на системните промени, е валидно и за България, и дали евентуалната висока подкрепа за новия режим се запазва след десет години на мъчителен политически, икономически и социален преход у нас.

Резултати

Първата стъпка от анализа бе да направим сравнение на средните стойности на индексите за специфична политическа подкрепа (подкрепата за управляващите) и дифузна политическа подкрепа (подкрепа за принципите на новия режим). Сравнението на средните при индекса за подкрепа на принципите на демокрацията потвърждава хипотезата за наличие на генерализирано доверие в новия режим и „меден месец“ на подкрепата за демокрация в началните години на преход към новия системен ред, което доверие през следващите години се „изпарява“ в значителна степен. Така през 1990 г. средната на подкрепата на принципите на демократичния режим е 8.23 по 10 степенна скала, като през 2001 г. тя е вече 6.22 и остава без промени десет години по късно – през 2011 г.

Движението на средните при индекса на специфичната подкрепа за управляващите е още по-интересно – оказва се, че на най-висока подкрепа през целия изследван период се е радвало правителството на Луканов (средна 4.23 по 10 степенна скала), която още не може да бъде догонена от правителството на Борисов (средна 3.67), а с най-ниска подкрепа е правителството на Иван Костов (средна 3.33). Резултатите потвърждават съществуваща в научната литература хипотеза за наличието в България през първите години на прехода към демокрацияна „комунистически етос“, който е твърд привърженик на предишния режим, за разлика от други пост-социалистически страни. Удовлетвореността от начина, по който работи демокрацията у нас следва също линията на наличие на „меден месец“ между новия режим и гражданите през 1990 г. и е придружено от значителен спад през следващите две десетилетия. Така средната на удовлетвореността от начина, по който демокрацията функционира през 1990 е 5.32 по 10 степенна скала, през 2001 г. средната пада до 4.7, а през 2011 г. е вече 4.35.

Анализ на доверието към институциите

Доверието към институциите бележи драматичен спад за единайсетгодишния период от 1990 до 2001 г. След големия срыв от 2001 г. следващият десетгодишен период отчита по-слаб спад в доверието към институциите. Например доверието в политическите партии пада почти три пъти (с 36%) за единайсетгодишния период от 1990 до 2001 г. и с нови 3% за следващия десетгодишен период до 2011 г. Липсата на доверие към политическите партии пък нараства с 44% през 2001 и с още 5% през 2011 г.

Доверието към БСП намалява плавно с 4% през 2001 г. Недоверието обаче нараства с 10% през 2001 г. През следващия десетгодишен период от 2001 до 2011 г. доверието и недоверието към БСП остават почти непроменени.

По-драматичен е спадът в доверието към СДС и Синята коалиция. Там спадът е със 17% за единайсетгодишния период до 2001 г. и с нови 20% за следващия десетгодишен период. Липсата на доверие расте с по-бърз темп – с 24% през 2001 г. и с нови 21% през 2011 г. СДС се оказва най-наказаната от българите партия за болезнения и не особено успешен преход към нов политически ред в България. При положение, че началото на системния преход завари значителен „комунистически етос“ в България, не е учудващо, че българите наказват именно партията, олицетворяваща новия демократичен ред в страната. Независимо от факта, че два пъти управлението на БСП води до фалит страната и гражданите си през 1990-1997 г., българите наказват не наследника на комунистическата партия, а именно носителя на новия режим.

Доверието към парламента има спад от 17% през 2001 г. и само от 3% през 2011 г. Недоверието към парламента обаче нараства с 22% през 2001 г., но намалява с 5% през 2011 г.

Доверието към профсъюзите пада с 11% през 2001 г. и остава почти без изменения през 2011 г. Недоверието към профсъюзите расте по-бързо и се увеличава с 23 % през 2001 г. и остава почти непроменено през 2011 г.

Институции с по-слаб спад са армията, полицията и медиите. Доверието в полицията пада само с 5% за единайсет годишен период до 2001 г., но се покачва с 5% през следващите десет години и запазва нивото си от 1990 г. Недоверието обаче пораста с 12% през 2001 г., но намалява с 4 % за следващия десет годишен период до 2011 г. Спадът в доверието към армията е в рамките на статистическата грешка за периода 1990-2001 г., но недоверието нараства с повече от 5% през 2011 г.

Анализ на генерализираното доверие към управляващите

Нараства и чувството на **политическо безсилие** сред българските граждани. На въпроса „Смятате ли, че страната се управлява за общото благо на всички хора или се управлява в интерес на малко на брой хора, които гледат за себе си?“, увеличението в полза на мнението, че страната се управлява в интерес на малко на брой хора, се утвърдява през 2001 г. (покачва се с 46%), а за десетилетието след това остава почти непроменено до 75% през 2011 г. срещу 27 % през 1990 г. Застъпниците на мнението, че страната се управлява за благо на всички хора, намаляват четири пъти за 21 години (до 13% през 2011 г. срещу 54% през 1990 г.). Това показва тотален срив в генерализираното доверие към управляващите и наличието на значителна алиенация на населението от политическата класа десет години след началото на политическата трансформация в стараната. Следващият десетгодишен период от 2001 до 2011 г. поддържа нивото, постигнато в предишния десетгодишен период от 1990 до 2001 г.

Най-драматични са спадомите в степента на одобрение и доверие в политиките. Одобрението на мнението, че политиките се радват, когато хората не се интересуват от техните работи, нараства с 15% през 2001 г. и с още 23% през 2011 г. Онези, които не споделят това мнение, намаляват почти три пъти през 2001 г., но броят им се увеличава с 11% през 2011г., което показва наличие на процес на поляризация на мненията относно политическата класа със силен превес на тези, които не се доверяват на политиките.

Доверието в политиките е намаляло с 25% през 2001 г. и с нови 12% през 2011 г., като недоверието в тях се удвоява за целия 21 годишен период на нашето изследване.

Мнението, че само онези, които искат да забогатеят, се включват в политиката, се увеличава повече от два пъти през 2001 г. (с 43%) и нараства с още 10% през 2011 г. Съответно тези, които не са съгласни с това мнение, намаляват четири пъти за периода 1990 – 2001 г., като това несъгласие расте с още 4% през 2011г. Така през 2001 и 2011 г. политическият цинизъм заема мястото на генерализираното доверие към политиките от началото на политическата трансформация у нас през 1990 г.

Анализ на връзката между политическата структура и политическата ефикасност

Спадът на доверие към управляващите засяга в същата степен и политическата структура, олицетворена от политическите партии, и води до понижаване на външната политическа ефикасност. Мнението, че партиите работят само в интерес на техните лидери, се утвърдява за единадесет години от 1990 до 2001 г. (пораства с 47%) и за десетилетието след това се покачва с нови 5%. Тези, които не споделят това мнение намаляват с 25% за периода 1990-2001 г., като за следващото десетилетие до 2011г. намаляват с още 10%.

Разочарованието обхваща и вярата във възможността съществуващата политическа структура да предоставя възможност за адекватно представителство на интересите на гражданите – мнението, че няма разлика между съществуващите политически партии се увеличава с 15% от 1990 до 2001 г., а тези които не споделят това мнение намаляват с 21% през 2001 г.

Мнението, че партиите дават възможност на хората да участват в политиката, намалява с 29% за единадесет годишен период до 2001 г., но в следващия десетгодишен период леко се покачва с 5%. За съжаление, тези, които не считат, че партиите позволяват гражданско политическо участие също намалява с 27% през 2001г., като за следващия десетгодишен период запазват нивото си.

Анализ на политическото участие и процедурните права на гражданите (свобода на словото)

Процедурните права на гражданите, като това всеки да може да изкаже свободно мнението си по проблемите на страната, се споделя от 14% по-малко респонденти през 2001 г. в сравнение с 1990 г., но през 2011г. онези, които считат, че у нас гражданите упражняват това свое право, нарастват с 10%. От друга страна интересен е факта, че се увеличава и броят на тези, които смятат, че са лишени от свобода на словото – те нарастват с 10% през 2001 г., като нивото им не се променя през 2011 г. Можем да обобщим, че ако има някакъв малък напредък през периода 2001 -2011 г., то той е във възприеманата от респондентите свободата на словото. Но този процес е придружен от засилена поляризация на мненията в сравнение с предходните два изследвани периода.

Мнението, че обикновените хора винаги са изключени от властта нараства само с 3% през 2001 г. за единадесетгодишен период, но през следващия десет годишен период нарастват с още 10%. Така за 21 години това мнение се споделя от 90% от респондентите, като броят им е нараснал с 13% за двайсет и една години.

В същото време нараства и отчуждението от политиката, изразено в твърдението, че е по-добре да не се месиш в политиката, защото ще си изпатиш. Споделящите това мнение нарастват със 7% през 2001 г. и с нови 17% през 2011г. Тези, които не са съгласни с това мнение, намаляват с 10% през 2001 г., но след това се увеличават с 6% през следващия десет годишен период. Така отчуждените от политическото участие се увеличават с повече от 50% за 21 години, като увеличението им е най-голямо през последното десетилетие, а неотчуждените намаляват и независимо от повишаване броя им през 2011 г., не могат да достигнат нивата от 1990 г.

Анализ на подкрепата за принципите на демократичния ред

Подкрепата за принципите на демокрацията също бележат срив в края на първото десетилетие след началото на системните промени у нас. Например, на въпроса 'Кое

мислите, че ще е най-добре за нашата страна – еднопартийна или многопартийна система?”, тези, които избират еднопартийната система почти са се удвоили през 2001г., а едно десетилетие по-късно – през 2011 г. – вече са три пъти повече в сравнение с 1990 г. Тези, които са за многопартийна система, намаляват с 20% през 2001г. и с нови 4% през 2011г.

На въпросът „Смятате ли, че изборите са най-добрият начин да се избере правителство?” отговорилите утвърдително са намалели с 24% през 2001г, а отговорилите отрицателно са се утроили.

През 2001г. в сравнение с 1990г. четири пъти (с 13%) са се увеличили респондентите, които не смятат, че ние се нуждаем от политически партии, ако искаме демократично развитие. През 1990г. те са само 4.7%. През следващото десетилетие техният брой се увеличава с още 3% и достига 21%. Същевременно тези, които са съгласни с твърдението намаляват с 27% през 2001г., но следващото десетилетие бележи обратна тенденция на увеличаване със скромните 6% на тези, които смятат, че демокрацията ни изисква съществуването на политически партии. През 2011г. наблюдаваме наченки на поляризация на мненията, засягащи принципите на демократичния режим, при които често се увеличават и позитивните, и негативните мнения за сметка на тези, които нямат мнение. Негативните мнения обаче растат повече в сравнение с позитивните.

Така например идентификацията на демокрацията с многопартийната система намалява с 13% през 2001 г., но след това се увеличава с 9% през 2011 г. Обаче тези, които не припознават многопартийната система като неотменима характеристика на демокрацията, почти се утрояват през 2001 г. и се увеличават около четири пъти през 2011 г. в сравнение с 1990 г.

Същата крива описват мненията при другите въпроси, касаещи принципите на демократичния ред. През 2011 г. – за 21 години, тези, които не смятат, че демокрацията означава свобода на словото и на сдружаването са се увеличили четири пъти, а за едно десетилетие (през 2001 г.) те са близо три пъти повече. Тези, които идентифицират демокрацията със свободата на словото, са намалели с 16% през 2001 г., но през следващото десетилетие променят посоката и се увеличават с 11%, без да могат да бъдат достигнати високите стойности от 1990 г. Тези, които не споделят това мнение нарастват повече от два пъти през 2001 г. и с още толкова през 2011 г. (3%-8%-12%)

Идеологемите, с които започна прехода като приравняване на демокрацията с по-голямо социално равенство, икономически просперитет и повече работни места, са до голяма степен разрушени през периода от 1990 до 2001г. През следващия десетгодишен период от 2001 до 2011г. има частично възстановяване на подкрепящите тези идеологеми, придружено с поляризация на мненията поради увеличаване и на онези, които загубват доверие в тях.

Идентификацията надемокрацията с по-голямо социалното равенство спада почти двойно за 10 години от 1990 до 2001 от 80% до 43% през 2001 г.. И отново наблюдаваме своеобразно връщане през 2011 г., когато имаме увеличение с 22% на тези, които смятат, че характерна черта на демокрацията е социалното равенство, като стойностите от 1990 г. отново не са достигнати. В същото време, тези, които не смятат, че социалното равенство е характерно за демокрацията, се утрояват през 2001 г., а за още едно десетилетие, се увеличават с 4%.

Същият срив през 2001 г. и поляризирано частично възстановяване през 2011 г. наблюдаваме при идентифициране на демокрацията с подобряване на икономическите условия. За десетилетието до 2001 г. има спад с 29% и последващо увеличаване от 6% през 2011г. В същото време тези, които не намират общо между демокрацията и подобряването на икономическите условия, се утрайват през 2001 г., а през 2011 г. стават пет пъти повече.

Подобни са резултатите от мненията на респондентите относно останалите идеологеми на прехода като „Демокрацията означава повече работни места”, където спада на съгласните е с 30% за десет годишния период от 1990 до 2001 г., а увеличението на несъгласните с твърдението нараства повече от 4 пъти.

Мнението, че „демокрацията означава всички да са равни пред закона” се споделя от 33% по-малко респонденти през 2001 г., а броят на несъгласните се е увеличил 10 пъти. По данни само за 1990 г. и 2001 г., когато става големият срив в доверието и към новия режим, и към политическия елит, мнението, че демокрацията никога няма да бъде постигната в нашата страна се удвоява през 2001г, а броят на несъгласните намалява с 21%.

В същото време се увеличава броя на респондентите, които смятат, че страната се нуждае от западен тип развитие. И тук данни за 2011 г. липсват и сравнението е отново само между 1990 г. и 2001 г. И така, през 2001 г. броят на респондентите, които не считат, че страната се нуждае от западен тип на развитие, намалява с 1/2, докато тези, които отговарят утвърдително, се увеличава с 6%.

По данни само от 2001 г. и 2011г., на въпрос, основан на хипотезата на Чърчил, кое от мненията за различните форми на управление е по-близко до мнението на респондента, с 5% (от 49% през 2001 г. до 54% през 2011 г.) се увеличават онези, които смятат, че демокрацията може да има много проблеми, но тя е по-добра от всяка форма на управление. Мнението, че при определени условия диктатурата може да има положителна роля, не се променя остава на равнище около 22% за изминалото десетилетие. Мнението „За човек като мен няма никакво значение дали има демокрация или диктатура” се споделя от 5% по-малко респонденти през 2011 г., отколкото през 2001 г. Така скромното увеличаване на поддръжниците на демокрацията като най-добра форма на управление става за сметка на тези, на които им е все едно в каква политическа система живеят, а не за сметка на респондентите с авторитарно мислене.

Заклучение

След периода на „меден месец” в подкрепата за демокрация, характерен за старта на системната трансформация в целия пост-социалистически блок, през 2001г. имаме всички признаци на един драматичен срив в подкрепата за демократичните ценности, който се запазва почти непроменен и десет години по-късно, през 2011г. Спад се наблюдава и при подкрепата за управляващите, особено по време на управлението на Иван Костов. Наблюдава се продължаващ спад в удовлетворението от начина, по който функционира демокрацията.

За единадесет години от началото на прехода наблюдаваме повече от сериозен срив в доверието към политическата система, политическия елит и политическата ефикасност, както и изменения в подкрепата за принципите на демократичния ред с тенденция към

отричане на такива формални характеристики на новия ред като многопартийна система, избори за правителство, свобода на словото.

Следващото десетилетие (2001 – 2011г.) е период на плах опит на частично възвръщане на доверието към някои принципи на демократичния режим и управляващите, но това плахо възстановяване е прекалено слабо, за да може да възвърне нивото от 1990 и е придружено от засилена поляризация като увеличаване и на онези, които не споделят тези принципи и доверие.

Може да обобщим, че има силно разочарование от демократичната система в България и че това разочарование става факт в първите единайсет години от началото на прехода в България, като следващото десетилетие не променя съществено картината на общественото мнение, създадена през периода до 2001г.

Литература

- Fuchs, Dieter, 1999. "The Democratic Culture of Unified Germany", In: *Citizens and the State (Beliefs in Government, Vol. 1)*, Oxford: Oxford University Press;
- Fuchs, Dieter, G. Guidorossi and P. Svensson, 1995. "Support for the Democratic System", In: *Citizens and the State (Beliefs in Government, Vol. 1)*, Oxford: Oxford University Press;
- Fuchs, Dieter and Hans-Dieter Klingemann, 1995. "Citizens and the State: A Changing Relationship?", In: *Citizens and the State (Beliefs in Government, Vol 1)*, Oxford: Oxford University Press;
- Gamson, W. A., 1968. "*Power and Discontent*", Homewood, Illinois: Dorsey Press;
- Gibson, J. L., R. M. Duch, and K. L. Tedin, 1992. "Democratic Values and the Transformation of the Soviet Union", In: *Journal of Politics* 54: 329- 371;
- Greshkovich, Bela, 1998. "*The Political Economy of Protest and patience. East European and Latin American Transformations Compared*", Budapest: CEU Press;
- Kitschelt, Herbert, Z. Mansfeldova, R. Markovski and G. Toka , 1999. "*Post-Communist Party System. Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*", Cambridge: Cambridge University Press;
- Klingemann, Hans-Dieter, 1999. "Mapping Political Support in the 1990s: A Global Analysis", In: *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*, Oxford: Oxford University Press;
- Lasthaug, Ola, 1995. "The Dynamics of Trust in Politicians", In: *Citizens and the State (Beliefs in Government, Vol. 1)*, Oxford: Oxford University Press;
- McDonoug, P., S. H. Barnes, and A. Lopes Pina, 1986. "The Growth of Democratic Legitimacy in Spain", In: *American Political Sciences Review*, Vol. 80: 735-760;
- Mishler, William and Richard Rose, 1999. "Five years After the Fall: Trajectories of Support for Democracy in Post-Communist Europe", In: *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*, Oxford: Oxford University Press;
- Muler, E. N., and T. O. Jukam, 1977."On the Meaning of Political Support", In: *American Political Sciences Review* 71: 1561-1595;

Muler, E. N., T. O. Jukam, and M. A. Seligson, 1982. "Diffuse Political Support and Anti-system Political Behaviour. A Comparative Analysis", In: *American Journal of Political Sciences* 26/2: 240-264;

Norris, Pippa, 1999. "Introduction: The Growth of Critical Citizens?", In: *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*, Oxford: Oxford University Press;

Rose, Richard and Christain Haerpfer, 1998. "*Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*", Oxford: Polity Press;

Rose–Ackerman, Susan, 2007. "From Election to Democracy in Central Europe – Public Participation and Civic Society", In: *East European Politics and Societies*, Vol. 21, N 1, pp. 31-47

Stamenova, S and Georgi Ganev, 2000. "*Political and Economic Orientations of the Bulgarians Ten Years After the Beginning of the Systemic Change*", Sofia, Centre for Liberal Strategies;

Stamenova, S. 1999. "*Structural and Axiological Determinants of Political Support. Comparative Analysis of Poland and Bulgaria*", Ph.D. Dissertation, Warsaw, Polish Academy of Science;

Thomassen, Jacques, 1995. "Support for Democratic Values", In: *Citizens and the State (Beliefs in Government, Vol. 1)*, Oxford: Oxford University Press;

Toka, Gabor, 1995. "Political Support in East-central Europe", In: *Citizens and the State (Beliefs in Government, Vol. 1)*, Oxford: Oxford University Press;

Klingemann and Dieter Fuchs, 1995. *Citizens and the State*, Oxford: Oxford University Press;

Weil, Frederic, 1989. "The Sources and Structure of Democratic Legitimation in Western Democracies: A Consolidated Model Tested with Time-Series Data in Six Countries since World War II", In *American Sociological Review* 54: 682- 706;

Wesolowski, W. 1994. "The Destruction and Construction of Interests under Systemic Change", In *Polish Sociological Review*, 4: 273- 294.

ОДОБРЕНИЕ КЪМ ДЕВИАНТНОСТ В УПРАВЛЕНИЕТО. 25 ГОДИНИ ПРОБЛЕМНА СИТУАЦИЯ ПРЕВЪРНАТА В ЕЖЕДНЕВИЕ

Люба Спасова

Текстът резюмира най-важните открития от изследване на девиантните модели на участие в местната власт, а също от изследване на псевдопопулизма като легитимираща стратегия, проведени от автора (Спасова, 2013, Spasova, 2014)⁴³ като обаче поставя фокуса върху един аспект от изследванията, останал по-скоро фон, а именно: социалната ситуация, в резултат от която възникват тези крайни форми, и акцентира върху проблемите и перспективите, които резултатите очертават за развитието на политическото и социално поле в следващите години.

И двете цитирани по-горе изследвания разглеждат нетипични, крайни форми на участие в управлението като обаче ги теоретизират през различни парадигми – през парадигмата на девиациите и през парадигмата на популизма, а един от емпиричните корелати, които са обекти на изследването, е общ и анализиран и чрез двата подхода. Съвсем грубо двете изследвания могат да бъдат описани като търсене на механизмите, чрез които хора от полето на бизнеса, които имат съмнителна репутация (при това накарняващите я факти са публично достояние и са широко отразявани в медиите) успяват да спечелят симпатиите и доверието на сравнително големи групи граждани и неправомерно придобиват власт на местно равнище – власт, дори надхвърляща всякакви нормативно определени граници.

Друга обща особеност на изследванията е, че и двете парадигми, през които се теоретизира, приемат, че подобен род феномени – девиации и популизъм, са нормални социални явления, които обаче говорят за затруднения във функционирането на социалния и политически ред, за проблеми в адаптацията, за проблемна ситуация. А както показва анализът на социалната ситуация, в контекста на която се разгръщат тези феномени – България през последните 25 години, това е проблемна ситуация, превърнала се в ежедневие.

Високата и устойчива подкрепа от страна на гражданите, видна в резултатите от изследването на девиантния модел на управление чрез иновация и на псевдопопулистко легитимиране на власт основана на икономически и силов капитал, емпиричен корелат за изследването на които е „Моделът Дупница” на Братя Галеви, говори за политически избор и одобрение, основани на приемането на такъв тип управление не само за „нормално”, но и за позитивно.

Най-важното откритие на изследването в този смисъл е водещото значение на емоционалните компоненти на мотивацията за одобрение. Не само защото подобна

Подробно изследването на девиантните модели е описано в: Спасова, Л. 2013. Девиантни модели на участие в местната власт, АИ „Проф. Марин Дринов”, София. Изследването на псевдопопулизма предстои да бъде публикувано в Spasova, L. 2014. *Populism as a strategy for legitimizing existing power*: in Kostova D., ed., Institutional Trust, 2014, Sofia: Academic Press: Marin Drinov.

мотивация за политическа подкрепа рядко намира място в теориите, но и защото от практическа гледна точка затруднява политики и противодействие, доколкото е сложно да се предизвика преразглеждане на емоционални обвързаности с рационална аргументация.

Резултатите от емпиричното изследване на одобрението за Братя Галеви и техния модел на управление (Спасова, 2013: 90-168) и преди всичко огледалността на мненията и липсата на корелация между оценката на развитието на града и отношението към субектите на модела позволяват да се приеме, че рационалният компонент на мотивацията и преди всичко приоритетът на актуализиране на политически цели за сметка на политическите средства се появяват в зависимост от отношението към Галеви, т.е. то се явява рационализация на това отношение, а не причина за него. Данните сочат, че основните причини за одобрение на девиантния модел чрез иновация са, от една страна, принципното отношение към подобен род явления и субекти, а от друга – личните отношения с тези субекти. Отношението към Братята, поради изключителната им роля в обществения живот на града и поради емблематичния им характер, не се случва като затворено и независимо формирование. Напротив, то е част от цялостната диспозиция и хабитуса, дори от Аз-образа и собствената идентификация на всички, които се чувстват лично замесени (а такива са повечето от респондентите) – тяхното себевъзприятие се определя от възприятието, което имат за Галеви и от позицията им спрямо тях. Затова в случаите на лична обвързаност, негативна или позитивна, посоката на тази обвързаност определя и принципната позиция спрямо Модела и принципната позиция спрямо подобни девиантни явления като цяло. В случаите, когато липсва подобна лична зависимост, водещо е принципното отношение към подобен род явления, т.е. моралната диспозиция и хабитусът, без те да са предварително повлияни. Разликите в отношението според степента на образование, степента на информираност и принадлежността към определена културна традиция (разбира се, където това може да се определи) са решаващи за критичното или позитивно отношение към Модела и неговите субекти.

Друго важно откритие на изследванията е, че отношението не е повърхностно или моментно. То обаче като правило не е крайно и едностранчиво (освен в особените случаи на изключително одобрение или неодобрение), а е по-често съчетаване на положителни и отрицателни съждения, на различни оценки, произтичащи от съобразяване с различни норми и правила. Наблюдава се една типична за състоянието на дълбока обществена аномия кентавричност (по термина „кентавърско поведение” на Здравко Попов в дискусията „Норма и патология: болестите на прехода”, 2004) на мненията, на оценките, на поведението.

Предпоставки за възникване на девиантни модели и популизъм

Както показват резултатите от изследванията на девиантните модели на участие във властта и популизма, тези феномени възникват като резултат от изключително дълбоката и продължителна аномия и занижен социален контрол, характеризиращи всички сфери на социален живот през последния близо четвърт век у нас и особено на острата и продължителна аномия в политическото поле. Девиантните модели на участие във властта и популизма са кристализация на масовите аномични процеси, опит за създаване на нови структури, за стабилизация и всъщност са опит за реинтеграция.

Тяхната поява, а и преди всичко – тяхната успешност, показател за която е одобрението от страна на гражданите, са опит да се преодолее аномията и кризата в най-важното за социалния живот поле – полето на политиката, което е отговорно за определяне и налагане на общия ред и на общите ценности.

Специфичните условията, довели до състоянието на социална аномия и направили възможно съществуването и одобрението на девиантните модели във властта са последица на комбинираното действие на няколко фактора, най-важните сред които са следствие или проявление на ефектите на промяна на обществената система и преминаване от социализъм и планова икономика към демокрация и пазарна икономика. Могат да бъдат посочени: резките и цялостни трансформации във всички сфери на публичния живот; огромните, диаметрални пренареждания в културните кодове; липсата на административен капацитет и демократични традиции; липсата на материални ресурси, широка декласация и пауперизация на населението; високото ниво на престъпност, сива икономика и корупция. В определена степен тези явления произтичат едно от друго и си влияят взаимно и дори биват обратно повлиявани от състоянието на аномия, но аномията не би могла да бъде сведена до нито едно от тях. При това не бива да се забравя, че освен всички тези, характерни за България и страните от бившия източен блок явления, аномията се засилва допълнително и от характерните за късната модерност кризи, както и от икономическите кризи на консуматорското общество.

Една от най-важните характеристики на периода на промените, поне от гледна точка на настоящия анализ, е фактът, че трансформациите след 1989г. обхващат всички сфери на обществото и се извършват едновременно. В този смисъл „преходът” е всъщност период на успоредно разгръщащи се „множествени преходи”: в полето на политиката и държавното устройство, в икономическото поле и в полето на културата и ценностите. Бързите и кардинални промени в която и да е от тези сфери биха предизвикали разбъркване на ориентирите и ценностните редове, което неминуемо води до аномия и до занижен социален контрол. Когато обаче всички полета се преобръщат едновременно, това води до тотално разбъркване и институционална аномия на всички нива. Стратегията на едновременни промени на всички параметри на социалния живот е една от основните причини за развитието на основни процеси в „непредвидена и нежелана посока” и за доминиращите негативни нагласи на хората спрямо промените (Генов, 2000).

Данните от редица емпирични изследвания и особено сравнението на резултатите в различни времеви отрязъци (Спасова, 2013: 62-90) показват, че кризата в политическото поле и отрицателното отношение към политическите процеси и актьори постепенно се задълбочава. В първите години на промените солидарността, макар и предимно негативна и основаваща се преди всичко не на споделени оценки „за”, а на споделени оценки „против”, както и нивото на политическа ангажираност са високи. Тази висока политическа активност и заинтересованост обаче постепенно спада. При това развитието на процесите при по-нататъшните трансформации и дори присъединяването към ЕС не води до подобряване на оценките.

Анализът сочи, че това задълбочаване на негативните оценки се дължи преди всичко не на някой от собствените, чисто политически проблеми, а на това, че усещането за

несправедливост се прехвърля постепенно от икономиката върху политиката и върху самия демократичен процес.

От една страна, то се дължи факта, че икономиката „превзема“ политиката заради безучастието, но повече с активното участие на самите политици (Проданов, 2012: 467). Доколкото преди 1989 г. е достигнато до висока степен на срастване на държавния апарат и комунистическата партия, частичното разграждане на държавата и институциите е в определена степен обосновано и може би неизбежно (Ganev, 2007). Проблемът е, че това подкопаване е очевидно съзнателно задълбочено, за да може лицата във властта – явни и неявни – да извлекат икономически изгоди. За сметка на масовото обедняване и декласация (Райчев и Стойчев, 2004)⁴⁴ определени групи в обществото успяват да се адаптират добре към промените и да излязат като победители от промените. Фактът, че много малко от тях, поне в началото, успяват заради труд и знания и много повече са от вида на „социалните хищници“ (Ganev, 2007), води до особено силно чувство за несправедливост на трансформациите. Чрез сложна система от връзки и обвързаности на различни нива социалните хищници успяват да се възползват от слабите институции и дори да създадат подходящи условия, които да им позволят да плячкосват държавата чрез най-различни изобретателни афери. Самò по себе си това плячкосване е иновативна адаптация и е в определена степен последица от аномията, която обаче подобно на бумеранг се връща обратно и я задълбочава. Най-емблематичните сред социалните хищници, паразитиращи върху слабата държава, са икономическите корпорации със съмнителна репутация, свързани с бившата номенклатура и държавна сигурност и преплетени с актуалните политически и силови структури (Рагару, 2010; Ganev, 2007).

Те обаче далеч не са единствените, които се опитват да просперира финансово дори и с цената на подкопаване на институциите. Списъкът е отчайващо дълъг и вероятно непълен: социалистическата номенклатура (Баджаков, 1994); държавните структури за сигурност от социализма (Христов, 2004; Методиев, 2008); скрити елити (Минев, Кабакчиева, 1996); явни политически и икономически елити (Пачкова, 2003; Костова, 2003; Райчев, 2004) политически и партийни функционери (Рагару, 2010; Кръстева, 2010; Манолов, 2012); организирана престъпност (Роу, 2008; 2010); конвенционална престъпност (Мантарова, 2000; Златанова 2004, 2010); български експерти (Лаверн, 2010); чужди експерти, включително и от международни институции за помощ като Световната Банка и МВФ (Клайн, 2011); държавна администрация (Нончев, 2009). В някакъв смисъл този списък би могъл да бъде продължен и с включването на обикновените хора и граждани, но не толкова заради несъстоятелност на контрола и противоборството на гражданското общество и държавата (Кабакчиева, 2001), а по-скоро като участници в корупционни механизми (Кръстев, 2004) или според

Или поне усещане за декласация, доколкото класите в социалистическото общество съчетават противоречиви характеристики и не могат да бъдат еднозначно класифицирани и определени, т.е. тази декласация по време на трансформациите на социалната система не може обективно да бъде показана. Нещо повече – макар че според заплащането, потреблението и стила на живот за по-голямата част от хората нещата се променят в отрицателна посока, според критерия за професионална принадлежност след 1989г. част от хората всъщност преминават в по-висока класа (Келиян, 2008: 245-342).

сполучливия термин на Андрей Нончев в механизми на публично-частни квазипазари (Нончев, 2009) и в крайните варианти на неформална икономика (Чавдарова, 2001).

От друга страна, недоверието в политиката се дължи на факта, че от самото начало на промените преобладаващата част от тинк-танкове и експерти, които имат собствени основания за това (Лаверн, 2010) постоянстват в опитите си да наложат резкия неолиберален подход като единствения правилен начин за извършване на промените. Това води до разпространение на схващането, че пазарната система с минимум държава автоматично ще доведе до демократичност, т.е. до поставянето на знак за равенство между капитализма и демокрацията. При това не става въпрос за какъв да е капитализъм, а за „капитализма на бедствията” (Клайн, 2011). Затова не е странно, че неодобрението към икономическото развитие на страната, което хората преценяват през собственото си материално състояние, се обръща обратно като недоверие към демокрацията.

Освен това проблеми предизвиква и фактът, че не само липсва еднозначна дефиниция и разбиране за самите промени, но липсва и смислен дебат. В „Крайт на парадигмата на прехода” Кародърс (Кародърс, 2003) детайлно демонстрира несъстоятелността на телеологичността и идеологическата натовареност на теориите на транзитолозите за промените и тук не става въпрос за изграждане на подобен модел. Вероятно дори липсата на еднозначно разбиране се дължи именно на липсата на диалог заради наложената предварително рамка на транзитологията и на факта, че се налага едно схващане, според което „преходът” е не продължителен и труден процес, а вододел или „обща граница, чието преминаване ... преодолява рисковете и колебанията” (Гълъбов, 2012: 12). При все това обаче фактът, че няма консенсус не само относно датирането на началото и края на трансформацията (например, според А. Райчев крайт на прехода настъпва с разбиването на двуполусния политически модел и правителството на НДСВ, според М. Мирчев това се случва едва с приемането на България в ЕС), но и относно оценките на началното и крайно състояние на обществото, както и за начина, по който трябва да се извърши трансформацията (Проданов, В и др., 2009: 17), е проблем не само за социалните теоретици, но преди всичко за гражданите. Именно „трябва”, а не „трябваше”, защото ако за цел и крайна точка на промените се приеме не само развитието на добре функционираща като процедури демокрация, каквато е и „фасадната демокрация” (Кародърс, 2003), но наличието на „широко споделено обществено съгласие” по отношение на демократичните ценности и норми (Гълъбов, 2012: 14), то масовото одобрение на девиантни модели на участие в местната власт говорят, че сме далеч от постигането ѝ и края на прехода. Липсата на ясна и споделена оценка относно миналото и бъдещето, в съчетание с фактическата и неизбежна промяна, оставят голяма част от обикновените хора ако не без морални ориентири, то поне с достатъчно разбъркани ценности, представи и самооценка. Неодобрението и към миналото, и към настоящето, без създаването на подходящи концепции предопределя липсата на ясна система, която да направлява всекидневния живот, но и влияещи върху бъдещето политически решения и отношения. И това не се отнася само за началото на промените, когато за няколко месеца действия и поведенчески модели, които са били морално укоримо и дори престъпни се превръщат в ценност, но и за доста по-късните етапи.

Изключително силното, и още повече – задълбочаващо се, недоверие към институциите на публичната власт е най-яркото проявление на аномичността на политическата система и фасадността на демокрацията. Освен за недостатъчно ниво на консолидация на демокрацията слабото доверие в институциите говори за институционална криза, която се отразява не само върху отношението към конкретни институции, но и като цяло върху принципното отношение към обществения ред и политическата и ценностна системи, което задълбочава на нивата на социална дезангажираност и алиенация. Политиците по дефиниция са представители на гражданите, избрани от гражданите да защитават техните интереси при определяне посоката на бъдещото развитие. Така, политиците, по-точно партиите, имат двойна роля – от една страна, да представляват гражданите и да се отчитат пред тях, и от друга, да правят реална политика. Заради усложняващия се социален свят навсякъде в демократичните държави се случва разместване на тези функции и изпълнителната взема приоритет над представителната – нещо, което в съчетание с повишаващата се анонимност и непрозрачност води до общо недоволство от традиционната политическа система и до повишена подкрепа за популистки формации и лидери (Conovan, 2002; Taggard, 2002). В българските условия обаче тези развиващи се в границите на нормалното при демокрациите с традиции процеси се случват много по-крайно и съответно реакциите към тях са много по-бурни. Аномичността, както в политическото поле, така и в обществото въобще, има две тясно свързани посоки на действие: от една страна, позволява на участниците вътре в полето, на самите политически актьори, да действат както намерят за добре; от друга, не позволява да се наложи контрол и изтласква навън заинтересованите граждани. Нещо повече – прави възможно, дори в определена степен налага, в политическото поле да влизат не хора, които притежават нужните компетенции и мотивация, а хора, които са там за собственото си тщеславие и лично облагодетелстване – „политикани”, а не „държавници” (Карасимеонов, 2010). Затова, ако в традиционните демокрации въпросът с изпълнителната функция е по-скоро „как се изпълнява”, при нас, с оглед на проблемните резултати, е „какво се изпълнява”. Така се стига до парадокса да се настоява за граждански квоти в партиите, да се правят граждански партии, а политическите кандидати да печелят подкрепа, не защото предлагат добри програми или защото са се доказали, а тъкмо напротив – защото нямат никакъв опит и не са били в управлението.

Получава се порочен кръг, в който хората отказват да участват в социални организации заради липса на доверие в тях, което обаче още повече дестабилизира системата, засилвайки именно отрицателните явления и порочни практики.

Наред с илюстрираните по-горе промени, трансформациите в социалната система предизвикват и изискват пренареждания и в културните кодове и в ценностните ориентации на гражданите. Общественото устройство е проявление на преобладаващите ценностни и морални диспозиции и би следвало в някаква степен и за определени социални групи подобно пренареждане вече да се е състояло в минал спрямо промените момент. Доколкото обаче за преобладаващата част от обществото трансформациите се случват независимо от собственото им отношение и без личното им участие, а също доколкото моралните и ценностни диспозиции, структурите на хабитуса са по начало с висока степен на ригидност, може да се приеме, че в голямата

си част пренареждането на ценностните кодове се случва по време на трансформациите и също така с оглед на техния ход.

Конкретните проявления и индикатори на аномичното, както на ниво индивид, така и на ниво социална група и на ниво на обществото като цяло, освен трудностите пред адаптацията са преди всичко нестабилността и нехомогенността на ценностите и оценките, давани за социалната система и нейните сфери. Регистрира се значително разминаване между „декларираната идеологическа или морална позиция на хората и реалната им житейска практика” (Владимиров и др., 1998: 57). Установява се, че най-разпространена е смесеният тип ценностна система и идеологическа позиция, която „няма самостоятелна логика и вътрешна непротиворечивост, а съчетава по-скоро несъвместими елементи” (Владимиров и др., 1998: 60).

Доколкото политиката и политическото поле представляват усилие и процес на „установяване на общи правила ... установяване или промяна на общия ред” (Гълъбов, 2012: 44), неяснотата и объркаността се проявяват най-вече в сферата на политическите ценности и в оценките за политически действия. Разминаване се регистрира обаче и по отношение на икономическите разбирания, най-вече свързани с категориите на икономическа свобода и икономическо равенство. При това трябва да се отбележи, че материалните ценности и финансовото благополучие постепенно се превръщат в едни от най-важните ценности. Подобни разминавания – не само в стойностите, но и в трендовете, могат да бъдат открити и в принципното отношение към ролята на държавата и вижданията по няколко свързани въпроса за подходящата степен на намеса от страна на институциите.

Това интересно явление – обърканост и разминаване в позициите – свидетелства за „ужасяващата подвижност”, „разкъсаността ... между много норми и много патологии” и „кентавското” поведение (Здравко Попов в дискусията „Норма и патология: болестите на прехода”, 2004) характерно за периода на промените, която се проявява по отношение на почти всеки елемент от социалното. Това съществуване и прилагане на взаимно изключващи се модели, ценности и норми, които взаимно се обявяват за патологии едновременно и в едни и същи агенти (подчертавам, не просто еkleктичност, а пълнокръвно и едновременно живеещи противоречащи си норми) или липсата на хомогенност в ценностните редове са еманация на аномично състояние на периода на трансформации. Дори и удържайки фукоянската представа за нормата и патологията като практически механизъм за налагане и упражняване на власт, т.е. като изражение на властово отношение, данните и еднозначните оценки на социалните актьори ни дават основание да твърдим, че периодът на трансформации към демократичност, ако не е самият той патология, то ражда изобилие от патологии и девиантни явления, изразяващи се в „несъвпадение между говорене, мислене, правене и чувства (Йерохам, 2004). Вероятно в някаква степен двойствеността е наследство от социализма, но ако там тя се дължи на нуждата да се скрие нещо плашещо и опасно и също е скрита, то по време на промените тя е извадена на показ като най-естествено нещо. Самото разминаване на споделяните норми и липсата на хомогенност в изповядваните ценности и подвижността са сякаш норма и в някакъв смисъл те са. Те са вариативност на хабитуса, но такава, при която различните структуриращи структури се активизират неразлично бързо или едновременно заради продължителността на преходите и

аномииите, които не позволяват на никоя от тези структури да пасне изцяло на противоречащите си и едновременно легитимни обективни структури. Както подвижността, така и в определена степен кентавричността са норми не само заради разклатената толкова дълго социална реалност тук, но вероятно и заради това, което се случва като тенденции в целия свят. Без да навлизам в детайли, трябва поне да спомена кризата или дори отмирането на подразбиращите се от само себе си обяснения и абсолютни величини, постулирани от „края на големите разкази” (Лиотар), от „втечнената модерност” (Бауман, 2000, 2003), от „обществото на риска” (Бек, 2001).

Проблеми и перспективи

Резултатите от разгледаните изследвания и изводите от анализа по-горе могат да се обобщят в няколко думи като: аномията и заниженият социален контрол, кризата в междуличностното и социално доверие, кризата на ценностите и на всички сфери на обществото и особено в политическото поле като дефиниращо правилата на споделения живот се задълбочава повече и повече през последния четвърт век на трансформации. Естествено това ражда девиантни форми на поведение като опит за адаптация и рестабилзация, за предефиниране на правилата. Но възникването на девиантни форми на управление и тяхната успешност и одобрението, което получават, макар и предвидими, далеч не са така естествени и единствена възможна последица.

Както вече споменах, аномията и противоречивостта на нормите се проявяват най-вече в сферата на установяване на общи правила и ред, в сферата на политическите ценности и оценки, където разочарованието е най-силно. Именно в периода, към който се отнасят изучаваните феномени, във втората половина на промените, най-силно се проявява едновременното споделяне на противоречащи си ценности – като опит да се преодолее дисонансът и да се балансират противоречащите си реалности и норми. Противното – запазване на крайните оценки от предишния период и самоподдържащата се убеденост, свързана с тях, е невъзможно, доколкото реалностите и най-вече влошеното финансово състояние на населението въпреки повишените макроикономически критерии рязко контрастират с обещанията на политическите субекти и се възприемат като доказателство за липса на административен капацитет или по-лошо – за корумпираност и стремеж единствено към лично облагодетелстване от тяхна страна. Затова и все повече се актуализират други механизми за справяне с кризата в политическото поле: стереотипното поведение, т.е. гласуване, но без лично ангажиране, резигнацията – отдръпване и обща апатия, отказ от участие в политическия живот и от гражданска активност, конюнктурното гласуване (Любенов, 2011), харизматичният вот.

Приоритетната роля, която имат харизмата на лидерите и „системата на директна размяна, основана на патронаж или клиентелизъм” (Любенов, 2011: 10) за сметка на политическите програми и идеологии е предопределена именно от липсата на посока и ясна критерии, от проблемите пред адаптацията и масовото обедняване и прибавеното към това разочарование от демократичния процес и най-вече от основните политически субекти – политическите партии. Подкрепата за политически фигури единствено на принципа на тяхната новост, както и подкрепата на харизматични лидери, „търсенето на месия”, реакционното гласуване и подобните на тях са все девиантни модели, появили се в резултат от неспособността и на обществото, и на институциите да преодолеят

кризата в политическото поле, които обаче са опит да се преодолее аномичността и кризата. При тях се запазват целите на политическото поле и се търси начин, макар и противоречащ на рационалните правила за избор, да се поправят недостатъците на системата и на хората, които в крайна сметка я изграждат. Затова може да се каже, че ако не е градивно, този тип девиантно поведение е поне недотам аномично. Другият превърнал се в характерен за промените тип мотивиране обаче – корпоративният вот, клиентелизмът, продаването на гласове – целят да преодолеят не проблемите в политическото поле, а икономическите проблеми на конкретните индивиди. Те са директно заместване на целите на политическото поле с цели от икономическото – лична печалба, при това с висока ефективност, макар че в дългосрочен план ефикасността на подобно поведение е нулева и те действат разрушително на системата. При своята първоначална проява всички тези форми могат да бъдат приписани най-вече на социалните групи с най-големи проблеми пред адаптацията – по-бедните, по-необразованите, тези, които не могат да си намерят постоянна работа. В процеса на задълбочаване на кризите обаче тенденцията е те да обхващат все повече хора и от по-високите класи. Така например продаването на гласове вече се среща сред хора, които са добре образовани и със сравнително добро материално състояние – макар и не непременно заради икономическата изгода, а по-скоро като форма на протест към системата (Мирчев, 2012).

Натрупването във времето на тези опити за преодоляване на кризата – както политическата, така и икономическата и социална – тези типове гласуване и политически избор от индивидуални действия в масови стереотипи на поведение, в културни модели, създадени като последица от проблемите пред адаптацията и процес на културна иновация (Cohen, 1955). Пример за културен модел превръщащ политическата подкрепа във функция на икономическите проблеми е появилият се през периода на промените „аморален фамилизъм” (Александров, 2004: 272) – морална дисфункция, при която „всички значими социални функции са свиват до лоялност и общуване в семейството” (нещо, което е регистрирано от изследвания, цитирани по-горе) и поради това се развиват двойни стандарти и морален релативизъм. Пример за културен модел, превръщащ политическата подкрепа във функция на социалната криза, е донякъде наследената от периода на социализма „култура на зависимостта” (Александров, 2004: 273), при която моралният избор е трансформиран във вяра в авторитета, в склонност към отказване от свободни решения за сметка на сигурността. За разлика от тези модели обаче девиантните модели на участие в местната власт, и по-точно моделът на девиация чрез иновация, целят решаването не на индивидуални проблеми от икономически или социален характер, а на проблеми, произтичащи от невъзможността да се актуализират целите на политическото поле. Този модел се появява като опит да се обнови политическото поле и да се преодолеят кризата и аномията в него и печели одобрение доколкото и ако успее да го постигне.

Както показват резултатите от изследванията обаче, дори и получили одобрение девиантните модели на участие в местната власт не водят до стабилна реинтеграция, а напротив – до дезинтеграция и задълбочаване на аномията, доколкото не получават подкрепа от всички и освен това имат негативен ефект върху интегритета и

нормалността на политическото поле и върху цялостната социална система и моралните основания на нейното съществуване, върху културно дефинираните норми и ценности.

Литература

- Canovan, Margaret 2002. Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In *Mény and Surel (eds.) Democracies and the Populist Challenge*, Palgrave, pp. 25-44
- Cohen, A. (1955). *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. Glencoe, IL: Free Press
- Ganev, V. 2007. *Preying on the State. The Transformation of Bulgaria after 1989*. Cornell University Press
- Spasova, L. 2014. Populism as a strategy for legitimizing existing power. In Kostova D., ed., *Institutional Trust*, 2014, Sofia: Academic Press: Marin Drinov
- Taggart, Paul 2002. *Populism and the Pathology of Representative Democracy*. In *Mény and Surel (eds.) Democracies and the Populist Challenge*, Palgrave, pp. 62-100
- Александров, Х. 2004. *Болестите на прехода – едно закъсняло включване*. В: Критика и хуманизъм, кн. 17, бр. 1/2004, стр.: 271-275
- Баджаков, М. 1994. Номенклатурната връзка. В: *Новият политически елит*, С., Перун, с. 53-74
- Бауман, З. 2000. *Живот във фрагменти: Есета за постмодерната нравственост*. София: „ЛИК”
- Бауман, З. 2003. *Общността. Търсене на безопасност в несигурния свят*. София: „ЛИК”
- Бек, Улрих. 2001. *Световното рисково общество*. София: Обсидиан
- Владимиров, Ж., И. Кацарски, Т. Тодоров, М. Баджаков. 1998. *България в кръговете на аномията*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”
- Генов, Н. 2000. *Източна Европа в глобалните процеси*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски”
- Гълъбов, Ант. 2012. *Социология на политическото действие*. София: НБУ
- Златанова, В. 2004. *Нелегитимното насилие*. София: „Квазар”
- Златанова, В. 2010. *Престъпност, несигурност и качество на живот. в. Социологията- от емпирията към теорията*. София: Акад. изд. „Проф. М. Дринов”
- Йерохам, Д. 2004. *Не/нормалността, която ни свързва*. В: „Критика и хуманизъм”, кн. 17, бр. 1/2004, стр.: 11-27
- Кабакчиева, П. 2001. *Гражданското общество срещу държавата: българската ситуация*. София: „ЛИК”
- Карасимеонов, Г. 2010. *Политикът като държавник*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски”
- Кародърс, Т. 2003. *Краят на парадигмата на прехода*. В: сп. Разум, бр.1/2003
- Келиян, М. 2008. *Япония и България. Модели на разслоеното потребление*. София: изд. „Валентин Траянов
- Клайн, Наоми. 2011. *Шоковата доктрина*. София: Изток- Запад
- Костова, Д. 2003. *Икономическият елит през 1990-те години - приемственост и промяна*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”
- Кръстев, Ив. 2004. *Анатомия на корупцията: Антология*. София: „Златорог”

- Кръстева, Анна (съст.) 2010. *Българският политик. Щрихи към портрета*. София: НБУ
- Лаверн, Д. 2010. *Експертите на прехода*. София: „Изток-Запад”
- Любенов, М. 2011. *Българската партийна система: групиране и структуриране на партийните предпочитания 1990-2009*. София: УИ „Св. Климент Охридски”
- Манолов, Г. 2012. *Политическият елит. Теория, политика, лидерство*. София: УИ „Св. Климент Охридски”
- Мантарова, А. 2000. *Престъпност и социална трансформация*. София: „Кота”
- Методиев, М. 2008. *Държавна сигурност: Машина за легитимност*. София: „Сиела”
- Минев, Д., Кабакчиева, П. 1996. *Преходът – елити и стратегии*. София: „Св. Климент Охридски”
- Мирчев, М. 2009. *Социална динамика и цивилизационно разслояване*. София: „М-8-М”
- Нончев, Андрей. 2009. *Публично-частни квазипазари*. София: Унив. Издателство „Стопанство”
- Пачкова, П. 2003. *Елитът на прехода*. „София: М-8-М”
- Проданов, В. 2012. *Теория на българския преход*. София: „Захари Стоянов”
- Проданов, В. и др. 2009. *Българският парламент и преходът*. София: „Сиела”
- Рагару, Н. 2010. *Преплетените времена на настоящето*. София: „Критика и хуманизъм”
- Райчев, Андрей, Стойчев, К. 2004. *Какво се случи?: Разказ за прехода в България 1989-2004*. София: „Изток – Запад”
- Рот, Юрген. 2008. *Новите български демони*. София: „Слънце”
- Рот, Юрген. 2010. *Гангстерска икономика. Как организираната престъпност ни изкупува*. София: „Слънце”
- Спасова, Л. 2013. *Девиянтни модели на участие в местната власт*. София: АИ „Проф. Марин Дринов”
- Христов, Иво. 2012. *(Не)станалото правово общество в България*. София: „Рива”
- Христов, Ч. 2004. *Секретните служби и преходът*. София: „Сиела
- Чавдарова, Т. 2001. *Неформалната икономика*. София: „ЛИК”
- Норма и патология: болестите на прехода* (2004). Стенограма на дискусиата, организирана от редакцията на списание „Критика и хуманизъм”, в: „Критика и хуманизъм”, кн. 17, бр. 1/2004, стр: 255-271

ПРЕХОДЪТ – КАКВО СТАНА, ЗАЩО СТАНА И КАКВО СЛЕДВА

Дончо Конакчиев

През изминалите 25 години, които е прието да се наричат „преход“, в обществото на България настъпиха изключително дълбоки промени във всички сектори и на всички нива. Промените в икономиката стартираха по-рано – с Указ № 56 на Държавния съвет на НР България от 1989 г., а с приемането на новата Конституция от 1991 г. започнаха промените в политическата система, което ускори и задълбочи измененията в икономиката и в останалите обществени сфери. Обобщено, промените могат да се систематизират в няколко направления:

- ▶ в регламента и реалното функциониране на обществото навлезе много повече демокрация в сравнение с предходни исторически периоди;
- ▶ в икономиката навлязоха пазарни отношения с доминиращо изискване за ефективност, а за съжаление в някои дейности от публичния сектор доминира пазарен фундаментализъм;
- ▶ извършено бе преразпределение на собствеността, като значителна част от обществената собственост премина в частни ръце, не винаги като резултат на честни сделки;
- ▶ променена беше скалата на ценностите, като значително се обезцени морално и материално трудът;
- ▶ създаден бе нов елит, значителна част от който няма нужните качества за реализация и поемане на отговорност както в политиката, така и в бизнеса;
- ▶ международните връзки на страната – икономически, културни, социални, в сферата на сигурността и други, претърпяха геостратегическа преориентация „от Изток на Запад“.

Ефектите от тези промени трябва да се анализират обективно, като се разкриват както положителните, така и отрицателните. При това тук няма място за баланс между положителното и отрицателното, въпросът не бива да се свежда до алгебрична сума на ефектите. Твърдения от вида „Здравеопазването и образованието се сринаха, но имаме повече лична свобода“ са некоректни, защото публичните блага и особено задоволяващите жизнено важни потребности не са взаимно заменяеми. Трябва да се отбележи, че между промените и ефектите от тях има сложни връзки от системен характер, пренебрегването на които може да доведе до неверни изводи за процесите и от там – до неефективни управленски решения.

Сред положителните ефекти, без претенции за изчерпателност, като най-важни могат да се посочат следните:

- Приемането на страната като номинален член на Европейския съюз /ЕС/ през 2007 година. Това членство дава възможности за достъп до пазари на стоки и услуги, на технологии и ноу-хау, до финансови пазари. ЕС оказва положително въздействие на страните-членки чрез хармонизация на законодателството и изисквания за прилагане на добри практики. Разбира се, тук трябва да се посочи

и помощта за страната, която идва по линията на европейските фондове и програми.

- С приемането на Конституцията от 1991 г. и последвалите на тази основа редица закони (за държавната собственост, за общинската собственост, за реституцията, за приватизацията и други) в България беше извършено реструктуриране на собствеността в посока на смесени форми на собственост, като частната собственост логично зае своето място в редица отрасли и дейности преди всичко в сферата на материалното производство. Това е важна предпоставка за повишаване на ефективността на икономиката.

- В България постепенно навлязоха и се утвърждават пазарни отношения в икономиката. Те намериха отражение преди всичко в свободно пазарно ценообразуване на основата на динамиката на търсенето и предлагането, в свободата на размяна на блага и собственост, в свободата за ползване на икономическа информация и други. Всичко това при стимулиране на конкуренцията и ефективно регулиране на естествените и пазарните монополи също е важна предпоставка за повишаване на ефективността на икономиката.

- Постепенно се развива национална и регионална пазарна инфраструктура, която е необходимо условие за ефективно функциониране на икономиката. Основни елементи на пазарната инфраструктура са финансовите институции (банковата система, застрахователното дело, различните видове финансови фондове), борсите и тържищата, консултантските и посредническите услуги.

- В страната, макар и не лесно и бързо, се развива и функционира политически плурализъм. Това дава възможности в перспектива чрез честни и тайни избори в условията на конкуренция между партиите институциите на властта да представляват и да реализират желанията и интересите на гражданите – гласоподаватели.

- Важно завоевание на прехода е личната свобода. Днес има свобода на словото, на пътуванията, на събранията и сдружаването, законово е гарантиран достъпът до информация. Необходимо е специално да се отбележи медийният плурализъм.

- Постепенно в годините на прехода нарасна ролята на неправителствените организации. Тяхната дейност под формата на граждански контрол върху решенията на институциите на властта е особено активна по отношение на опазването и възпроизводството на природната среда, при опазването на недвижимото културно наследство, при защита при нарушаване правата и свободите на гражданите и други. В много случаи неправителствените организации са посредник в комуникациите между институциите на властта и гражданството.

Наред с тези и други положителни ефекти, преходът породи и негативни ефекти, някои от които са с изключително голяма социална значимост. Сред тях, също без претенции за изчерпателност, по-важни са следните:

- Националната икономика загуби редица производствени специализации, които бяха и могат да бъдат конкурентоспособни в международното разделение на труда. Далече в историята останаха спомените за българското селско стопанство (животновъдство и зеленчукопроизводство), за специалните производства, за

тежката химия, за редица отрасли в машиностроенето и т.н. Загубихме поради ниска конкурентоспособност и най-вече поради грешни политически решения, редица пазари за реализация на родната продукция. Тук трябва да се посочат пазарите на Русия, на някои други бивши социалистически страни, арабските пазари, Иран и други.

- В страната трайно се установи циклична, кризисна безработица. Основните негативни последици от това са следните: рязко намаляване на потреблението, загуба на национално богатство от непроизведен БВП, загуба на професионална квалификация, стимулиране на социалната патология, увеличаване на разходите за социално осигуряване (които не са производствени), стрес и нарушаване на нормалните социални контакти, верижно възпроизводство на безработицата.

- В резултат на голямата безработица, а и поради несправедливо преразпределение на собствеността и икономическо подценяване на фактора труд, бедността достигна критични размери. Оценките на относителния дял на бедните от общата численост на населението според различни критерии са различни, като над 60% от населението имат затруднения при задоволяване на жизнените си потребности. Достатъчно е да се посочи, че 1 млн. и 300 хил. пенсионери живеят с пенсии под официалния праг на бедността, който за настоящата 2014 г. е 251 лв. на месец.

- В цялост обществената оценка на функционирането на публичния сектор е силно отрицателна. Особено остро стоят въпросите при здравеопазването (прекомерно комерсиализирано), образованието (недофинансирано), съдебната система (недобре структурирана и нетехнологична), централната и местна администрация (нетехнологична), институциите на външната и вътрешната сигурност (недофинансирана армия, некомпетентна полиция) и т.н. Почти навсякъде се шири недопустимо голяма корупция. Реално липсват възможности за масов спорт, особено за младежите.

- Не може да се пропусне изключително ниското ниво на развитие на различните видове инфраструктура в страната: техническа (особено транспортна, водоосигуряване и електроосигуряване, третиране на твърдите битови отпадъци, борба с ерозията и свлачищата), социална (от социалния отдых, през здравеопазването и образованието до културата и академичната наука), производствена (в рамките на производствените предприятия и производствените зони), екологична, управленска и други.

- В годините на прехода в България се развиха на шокиращо високи нива различни форми на социална патология, нехарактерни за традиционния български бит и народопсихология. Тук трябва да се посочат: криминалната престъпност (посегателства върху живота и имуществото на хората), наркоманията, скитничеството, алкохолизма, тютюнопушенето, самоубийствата и други.

- Особено заплашителен за бъдещето на България е демографският срив, придобиващ характер на катастрофа. Освен намаляването на числеността на населението с един от най-високите темпове в света, налично е и съществено

влошаване на всички демографски структури – възрастова, образователна, здравна, по заетост, по семейно положение и други.

- Критични стойности достигнаха и регионалните диспропорции, определени на основата на съществени различия по линията на заетостта на населението, доходите, образователното ниво, здравния статус, нивото на престъпност и други. Устойчиво най-бедните райони в ЕС са в България – Северозапада, районът на Странджа-Сакар, Родопите и други. Един задълбочаващ се проблем на България, чието решаване обективно има дългосрочен характер, е проблемът на гетата – бедните квартали, където освен цигани, живеят и голям брой българи.

- Сериозни трудности в развитието на България през прехода създава липсата на устойчива държавна политика в стратегически важни области, като: демографска политика, в сигурността, в енергетиката, в екологията, в регионалистиката и урбанистиката, за превантивни действия по отношение на природни бедствия и аварии и някои други. В тези области е необходимо национално единение около дългосрочни и средносрочни цели, неотложни действия, и начини за тяхната реализация.

- Не се осигури върховенство на закона в българското общество. Основателни са както системните критики на ЕС, така и негативното отношение на обществото към работата на съдебната система.

- С особено негативно значение за функционирането на обществото е разграждането на съществуващите до 1990 г. системи на държавен и обществен контрол, без да се изградят нови, добре работещи системи на социален контрол (банков, финансов, строителен, санитарен и т.н.). Това е една от важните предпоставки и за корупцията, и за неудовлетворителната работа на съдебната система, за развитието на някои форми на социална патология и т.н.

Факторите, които предизвикаха и определиха протичането на прехода, са както външни, така и вътрешни за България. Сред тях има както обективно протичащи процеси и тенденции, така и субективни решения, израз на властовите позиции на едни или други личности.

Сред външните за страната фактори са такива като Вашингтонския консенсус, разпадането на световната социалистическа система и особено на Съвета за икономическа взаимопомощ /СИВ/, интересите на световния икономически и технологичен лидер САЩ, политиките на ЕС и други. Факторите от този вид действат глобално и България няма потенциал да им противодейства. Това извежда като важен приоритет конкретното определяне на националния интерес и възможностите за защитата му.

Сред вътрешните за страната фактори най-значими са политиките, които управляващите реализират в различните периоди на прехода – правителства и парламенти. Влияние оказаха също така: отричането на положителните страни на развитието до 1990 г. (икономика, култура, социално дело и т.н.), ниската ефективност на редица производства и дейности и съответно ниската им конкурентоспособност, груповите интереси и дори личните икономически интереси и политически

пристрастия на едни или други власт имащи, износът на национално богатство извън страната, обезценяването на труда като цяло и особено на интелигенцията и други.

Съществено влияние върху процесите на прехода оказаха също така пристрастните позиции на някои медии, които манипулираха общественото мнение и създаваха предпоставки за приемане и реализация на едни или други управленски решения. Разбира се, медийното въздействие в случаите, които водят до положителни ефекти, трябва да се оценят положително. За съжаление в много случаи медиите съдействаха за формиране на негативни ефекти – при загубата на пазари, при комерсиализацията на дейности в публичния сектор и други.

Тук закономерно възниква въпросът можеше ли преходът в България до сега да протече по друг начин – положителните ефекти да бъдат повече и по-съществени, а отрицателните да бъдат ограничени? Отговорът със сигурност е „Да”, но това би било възможно при друга комбинация и интензивност на въздействието предимно на вътрешните фактори. Но както е известно, в историята няма „ако”.

Въпросът за възможните последици от досегашните промени е „въпрос с повишена трудност”. Безспорно преходът има всички характеристики на исторически процес. В този смисъл неговото времетраене се определя от задоволително постигане на определените цели на промяна в обществото. Доколкото липсва консенсус в обществото за целите на прехода, то и моментът на приключването му не може да бъде определен коректно. Редица от протичащите промени са в незавършена фаза, тъй като не удовлетворяват очакванията на значителна част от населението.

В перспектива могат да се разграничат две алтернативи:

- продължаване на досегашните тенденции, някои последици от които вече стават обществено непоносими (лесно реализуема алтернатива, защото не изисква промяна в политиката);
- решителни промени във всички сектори и особено в икономическата област, което изисква изключителни усилия на цялата общественост и особено на управляващите институции (много трудно реализуема, почти нереалистична, но необходима).

В реалността, независимо от партийно-политическата динамика, вероятно ще се реализира междинен вариант. Поради това изключително значение придобива проблемът за правилното определяне на обществените приоритети в отделните периоди във времето. Сложният характер на процесите в прехода и тяхната взаимна обвързаност изискват обективно определяне на приоритетните области, към които да се насочват силно ограничените ресурси на страната. За целта е подходящо да се използват многокритериални системи за степенуване на целите при решаването на проблемите на общественото развитие. Една такава многокритериална система, подходяща за приложение в случая, обхваща следните критерии:

- необходимост от неотложно решаване на проблема;
- социален обхват на значимостта на проблема (при равни други условия проблемите с по-голям обществен обхват имат предимство пред тези с по-малък обхват);
- възможности за ресурсно осигуряване (природни, трудови, капиталови, управленски и други видове ресурси);
- положителен ефект за решаване на други проблеми;

- съвпадение с целите на политиката на ЕС.

За съжаление нивото на политическата култура в България на този етап не позволява да се осигурят ефективни решения в подобни области. Това означава, че независимо от наличните положителни ефекти от прехода, още дълго време негативните ефекти ще бъдат спътник на общественото развитие. Една от причините за това е, че често решения за важни стратегически за развитието на страната области се приемат в резултат на партийни пристрастия, като израз на групови интереси, а понякога и в резултат на просто лошо подготвени решения на експертно ниво.

Това задължава експертната общност упорито да работи по подготовка на ефективни решения и особено – за тяхното разясняване пред цялата общественост. Това „просвещение” на политиците и на гражданството ще даде шанс за ускорено прогресивно развитие на страната.

Изказаните до тук констатации и оценки не претендират за категоричност. Възможни са и други систематизации и други оценки на ефектите. Това повишава полезността на дискусиите както на експертно ниво, така и с участието на широката общественост.

ПРЕХОДЪТ КАТО РЕМОНОПОЛИЗАЦИЯ

Александър Каракачанов

Нововъзникналата през последните десетилетия дисциплина под името "транзитология" продължава да бъде в дълг на обществото. Основанието за тази "присъда" е липсата на теоретичен модел на прехода в различни страни към пазарна демокрация и най-вече на критерии за оценка на протичащите социални процеси. Това изправя, от една страна, управляващите елити пред невъзможността да се ориентират в реалните процеси на прехода, а от друга – структурите на гражданското общество да нямат възможност да си съставят обективна оценка за дейността на първите. Като следствие се стига до хаотични действия и от двете страни, които имат за резултат непоследователна и противоречива икономическа и социална политика със тежки последици.

Теоретичните наглед въпроси "Какво е преходът като исторически процес?" и "Кога започва и кога свършва?" имат съвсем ясна конкретизация за политическата и социалната практика в последващите:

- Кога е успешен и кога не е успешен преходът?
- Може ли да има ефективна социална политика по време на преход?

Невъзможно е обаче да се отговори съдържателно на тях, както и на редица подобни, ако няма ясна и непротиворечива теория обясняваща развитието на обществото като цяло, както и на т. нар. "преход" в частност.

Два са основните концептуални подхода към историческите процеси – цивилизационният и формационният. Първата съществена разлика между тях е в тълкуването на понятието прогрес. За привържениците на различните варианти на формационния подход развитието на социума върви от по-нисши към по-висши типове общества, докато за тези на цивилизационния развитието на човешките общества бележи една постоянна (макар и в големи исторически периоди) цикличност (П. Сорокин, М. Вебер, О. Шпенглер и А. Тойнби), която предполага една относителна равноценност на всички социални системи. Като цяло обаче цивилизационният подход не позволява никаква реална прогностика на развитието, включително в рамките на прокламираната цикличност.

Различните варианти на формационния подход се обединяват преди всичко от споменатата идея за прогресивното развитие на човешката цивилизация, която по хода на това развитие преминава през поредица от универсални етапи (формации). В основата на това развитие лежи постъпателният икономически прогрес. Критериите, по които се определят принадлежността към една или друга формация на дадено общество, се основават на строго определени черти в организацията на материалното производство.

В най-пълен и развит вариант формационният подход се оформя в съчиненията на Карл Маркс. Опит за представяне на оригинална теза за развитието на обществото е концепцията за стadiите на икономическия растеж на Уолт Ростоу. Вариант на формационния подход, силно повлиян от марксистката теза, макар и да се опитва да се

противопостави на част от нейните постановки, е теорията за постиндустриалното общество (Д. Бел и А. Тофлър). Като продължение или различни варианти на този подход може да разглеждаме и идеите за "информационно общество" и "движението към либерална демокрация" (С. Хънтингтън).

Повечето теоретични обосновки за същността на прехода се градят на един или друг вариант на формационния подход. Отклонение в този смисъл представлява т.нар. "мрежов подход", който обаче не може да бъде възприет като пълноценна теория, тъй като извършвайки подробни анализи на случващото се през призмата на "мрежово движение" на видове капитали, той подминава въпроса "защо се случва" това движение и най-вече кои са силите, които променят самите мрежи (виж Чалъков, И. и др, също Райчев, А. и Стойчев, К.). Поради тази причина, макар и да не отричаме известна евристичност на мрежовия подход, няма да го включим в основните направления, даващи различни тълкувания за същността на прехода.

Първото от тях е "реставрационното" направление. Негови представители са най-вече ортодоксалните марксисти, за които преходът не нищо повече от "реставрация" на предходния, съгласно марксистка теория, общественно-икономически строй. Основният въпрос, на който не могат да отговорят поддръжниците на този подход е: "Защо едно на теория по-съвършено икономически, политически и социално общество, при това разполагащо с огромни човешки и материални ресурси, се срива за броени години, при това без да има военни действия срещу него?".

Друго направление, представляващо определен интерес, е теорията за "държавния капитализъм". Съгласно нея т.нар. "реален социализъм" не е нищо повече от форма на капитализма, при която ролята на основен и практически единствен капиталист играе държавата. В този смисъл преходът е едно завръщане към един "нормален капитализъм". Тепърва развитието на производителните сили (в съответствие с теорията на марксизма) ще приближи тези страни към истинския социализъм. Но по тази логика би трябвало да се очаква, че най-развитите икономически държави са навлезли в тази фаза, нещо което не се твърди от поддръжниците на тази теза. Естествено, може да се отстоява, че даже тези страни са още твърде далеч от социалистическата фаза, но тогава на преден план излиза въпросът за критериите за нейното настъпване. Още по-сложен е въпроса с Китай. Трябва ли да считаме, че преобразуванията, които бяха извършени там и доведоха до безспорен и забележим икономически растеж, са бленуваният път към социализма? Дали обаче рязката имуществена диференциация (второ място в света по брой на милиардери), съчетана с груб авторитаризъм в политическата и духовната област, е мечтаното справедливо общество?

Може би най-популярният възглед за прехода е разглеждането му като "движение към либерална демокрация", като теоретична основа за него могат да бъдат цялата палитра от споменатите горе формационни подходи за развитието, които обаче за разлика от марксизма не завършват с комунизъм, а с либералната демокрация като висш стадий – разшифрована като "постиндустриално", "информационно" или друго общество. За съжаление тези, в повечето случаи хуманни по своята същност схеми, бяха разбити от реалността на събитията от "арабските пролети" през 2013 г., които не доведоха до очакваната и логична (съгласно тази теория) демократизация на въпросните общества.

Като последно бих добавил два подхода, които играят по-скоро ролята на вспомогателни обяснителни схеми. Първата е "теорията за заговора", която има необятни в своите мащаби, но достатъчно ограничени в разнообразието си обяснителни схеми за случващото се в световен и регионален план. В дъното обикновено е абсолютно секретната, но все пак всеизвестна и могъществена дейност на масони, ционисти, комунисти, империалисти, секретни служби, продажни генерални секретари и прочие. Практически няма сериозни изследователи, които да поддържат тази теория в цялостното обяснение на историческите процеси, но едновременно с това достатъчно много съзнателно или несъзнателно я включват като вспомогателно средство.

Втората вспомогателна теория е идеята за "експеримента" и връщането след неговия провал към "нормалния коловоз на историята". Очевидно е, че и тази обяснителна схема не може да играе ролята на самостоятелна теория поради факта, че даже според нейните поддръжници "експериментът" е твърде мащабен за да може да се разглежда като обикновена флукутация вследствие на влиянието на субективни или случайни фактори. Типично е в тези случаи да се признава тоталитарният характер на СССР през сталинския период, като едновременно с това се приема и невъзможността той да бъде обяснен със случайни фактори, но не се предлага непротиворечиво системно обяснение (Михайлов С.).

Но именно идеята за "експеримента" като повече или по-малкото случайно отклонение от нормалния ход на историята, поставя с особена острота въпроса – представляват ли т. нар. "държави на зрелия социализъм" качествено различна обществена формация? Парадоксално е, че на практика има негласен почти пълен консенсус по този въпрос, който отговаря утвърдително на него. И ако за ортодоксалните марксиста това е напълно разбираемо, то за привържениците на възгледа за историческия процес като "движение към либерална демокрация" това е най-малкото противоречиво. Някак си е трудно да се вмести в цялостната схема на прогресивното човешко развитие към либерална демокрация постоянно възникващите от зората на цивилизациите и до наше време различни варианти на тоталитарни общества при това и в държави, които в определени моменти са изглеждали като постигнали този връх на социалното развитие наречен "либерална демокрация".

От гореизложеното е очевидно наличието на непреодолим системен проблем в теорията и във формационния подход като цяло. Този проблем обаче рефлектира върху обществената и политическа практика с всички неблагоприятни последствия. Примерно отговорът, който се наблюдава на един от въпросите поставени в началото на статията – "Може ли да има ефективна социална политика по време на преход?" по парадоксален начин обединява (практически през целия период на българския преход) идентифициращи себе си както като "десни", така и като "леви" политици. И двете страни отговарят на този въпрос с "не", като аргументацията им често се препокрива, а тя основно се върти около:

А. Не може да има защото преходът е десен (намалява държавното участие в управлението), а социална политика се прави чрез по-голяма държавна намеса и чрез по-голяма държавна собственост. Предпоставка за тези разсъждения (най-вече от "леви" политици) е, че "реалният социализъм" (допреди 10 ноември 1989 г.) е общество където царуват в повече или по-малко съвършен вид левите икономически и социални

практики, които сега се променят към "десни" такива. В интерес на истината тази аргументация се приема и от "десни" политици с малка поправка по посока от положителната морално-етична оценка за "левите" практики преди 10 ноември към отрицателна такава.

Б. Не може да има защото социална политика се прави от богатата държава! Водещи в тази аргументация са идентифициращите се като "десни", но той охотно се възприема и от "леви", като последните се опитват да демонстрират по-голяма готовност за раздаване на помощи. По този начин, през всичките години на прехода, идеята за социална политика, в основата на която стои стремеж към по-голяма социална справедливост, се подмени с "политика на подаянията" и който даде повече подаяние, то той е по-ляв. Но подмяната на системни (данъчни, финансови и др.) мерки за провеждане на социално справедлива политика с политиката на подхвърляне на подаяния не е случайна! Показателно е, че т.нар. "плосък данък", който е класически инструмент за антисоциална икономическа политика и засилващ социалното разслоение, бе въведен именно от наричащите себе си "леви".

Виждаме как неадекватната теоретична база създава допълнителни условия за подменена политическа практика, вегетираща върху псевдосоциални политики и словесни еквилибристики! Защото горните разсъждения се крепят върху абсолютно невярната предпоставка (удобна за политическата игра на "леви" и "десни" в България), че обществото преди 10 ноември 1989 г. е възплъщение на лявата политическа практика. Оттам се прави "логическото" заключение, че политическата сила, олицетворяваща тази практика е "лява", а процесът на промяната на тази практика, т.е. преходът, е "десен". Това е абсолютно невярно!

Политическата практика преди 10 ноември 1989 г. не е лява! Тя е тоталитарна, както и обществото, творение на тази практика е тоталитарно! Политическата сила стояща зад тази практика не е лява партия, а тоталитарна партия, при това с всичките съмнения доколко организацията именуваща себе си БКП през този период може да бъде наричана партия, а не е просто йерархична държавно-административна структура. Също така има категорични основания да се съмняваме, че тази организация, преименувала се по-късно в БСП, се е трансформирала в лява партия, а не в олигархична лобистка структура.

Идеята за прехода като задължително десен и следователно социално несправедлив е съзнателен или несъзнателен опит да се подменят понятията за удобство на политическите цели. И тази подмяна се основава на неадекватността на съществуващата теория. Всъщност, особено в първите години на прехода, може с пълно основание да се твърди, че осъществяваната приватизация (не говоря за свързаната с нея корупция) е социално справедлив процес именно в ракурса на едно истинско ляво политическо мислене. Това е, защото приватизацията в конкретния политически момент намаляваше концентрацията на собствеността, която при т. нар. социализъм бе изцяло в ръцете на бюрокрацията (разглеждана още от Милован Джилас като класа) и по-точно на нейната върхушка в лицето на политбюро. В този исторически момент искането за приватизация бе форма на отнемане на властта от тази върхушка и в този смисъл форма на възстановяване на справедливостта.

Тук обаче стигаме до поредния важен теоретичен въпрос – за формата на собствеността при тоталитарната държава. Съгласно ортодоксалния марксизъм държавната собственост е общонародна, т.е. принадлежи на цялото общество и служи за благо на всеки един негов член. Но истината е, че държавна собственост още не означава обществена собственост! Затова, каквито и благи намерения и мисли да имат поддръжниците на тезата за държавната собственост като общонародна, то практиката е съвсем различна! А тя е, че държавната собственост принадлежи на този, който притежава държавата. Цялата държава по времето на "реалния социализъм" бе собственост на партийната бюрокрация. И по-точно на нейната върхушка, в лицето на Централния комитет на партията, Политбюро, а в някои исторически периоди даже в това на всемогъщата фигура на генералния секретар. Безграничната власт на последния, особено през сталинския период в бившия СССР, спокойно може да конкурира който и да е средновековен азиатски владетел.

Връщайки се към проблема за адекватното обяснение на процесите на преход, то еднозначният извод е, че е необходима коренна промяна в теоретичната база. Тя може да бъде градена само въз основа на факта, че историческият процес, от възникването на първите цивилизации и до наше време, представлява осцилация около определени стойности на три основни показателя:

- степента на централизация и монополизация в икономическата сфера;
- степента на централизация и монополизация в политическата сфера;
- степента на централизация и монополизация в духовната сфера.

Тези три макропараметра в съчетание с още един – степента на социално-икономическа ефективност на обществото, са достатъчни за основно описание на социалната структура на всяко едно общество въз основа на Монополния модел за неговото развитие (виж Каракачанов, А.).

От тези позиции "реалният социализъм" не е нищо повече от едно тоталитарно общество, примери за които има множество в историята на човечеството, но при една относително висока степен на социално-икономическа ефективност. Тъй като такова общество се характеризира с максимална степен на централизация и монополизация в трите основни сфери, то и преходът от тоталитарен социализъм към пазарно стопанство и демокрация е процес на промяна на степента на централизация и контрол на собствеността, политическата власт и духовната сфера от максимален монопол към пониски стойности, т.е. процес на демонополизация.

Такива бяха процесите и при българския преход в неговия първи период между 1990 г. и до към края на 1992 г. Тогава чрез частични промени, а по-късно приемане на изцяло нова Конституция бе демонополизирана политическата власт. Успоредно с това, макар и хаотично, вървеше чрез реституция и приватизация, а също така чрез повече или по-малко прикрити кражби, демонополизация в икономическата сфера. В този период се наблюдава и най-голяма степен на свобода и в сферата на средствата за масова информация.

След първия етап на прехода в България следва втори, за който определяща черта е РЕМОНОПОЛИЗАЦИЯТА. Започва нова концентрация и в трите главни сфери на обществото, този път на основата на частната собственост. Но както вече отбелязахме: това, на каква основа (държавна или частна) се осъществява концентрацията, по

никакъв начин не променя смисъла на процеса! Тогава на фона на демагогското прикритие зад многопартийността (формално броя на регистрираните партии достига над 300) властта се съсредоточава в няколко политически структури, които с абсолютно безпардонност прокарват монополистично законодателство в политическата сфера. Въвежда се имуществен ценз за участие в политическия живот, като таксата за участие в избори стига до абсурдните 50 хиляди лева!

В икономическата сфера се установяват монополи във всички основни направления, като за това се използват лобистко законодателство, корупционни схеми и обикновен грабеж.

От логиката на тази монополизация не избягват и средствата за масова информация, които са основна част от духовната сфера, като те са поделени между основните олигархични структури в страната.

Литература:

Bell, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, Daniel Bell. New York: Basic Books, 1973

Huntington, Samuel P. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman: University of Oklahoma Press, 1991

Каракачанов, А. *Философия на човека*. Дейликонт, С. 2014, раздел: „Монополен модел на цивилизационното развитие“.

Михайлов, С. *Сталинският тоталитаризъм*. Институт по социология -БАН- С., 2000

Найденев, Г. *Стогодишната парадигма*. Институт по социология -БАН- С., 2003

Райчев, А. и Стойчев, К. *Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989-2004*, С. изд. "Изток-Запад", 2004

Ростоу, У. *Стадии на икономическия растеж. Некомунистически манифест*. Изд. Делфин прес, Бургас 1993 г.

Тойнби, А. *Изследване на историята. Възникване и развитие на цивилизациите.*, С. 1995 г.,

Тофлър, А. *Третата вълна*. С. 1991 г.

Чалъков, Ив. и др., *Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г.*, С., изд. "Изток- Запад", 2008

СИМУЛАКРУМЪТ „ПРЕХОД“ И НЕГОВИЯТ МЕТАСИМУЛАКРУМ

Димитър Ганов

Основният въпрос, на който трябва да си отговорим днес, когато говорим за т.нар. „преход“ и „промяна“, е: Как дефинираме понятието „свобода“, ключово за отношението ни към и за самата идея за историческо обособяване на последните 25 години?

Фундаментална легитимационна характеристика на необходимостта от промяна беше идеята, че трябва да живеем в „свободно“ общество, вместо в досегашното „несвободно“. Понятието „свобода“ не беше подлагано особено внимателно на теоретична интерпретация: смяташе се за подразбиращо се, че то е тъждествено на многопартийна система и възможност за изказване на различни мнения по политически въпроси, както и по такива, които са зависими от тях.

Аргументите за това бяха, че „така е на Запад“, където има истинска демокрация, защото са налице съответните закони, и т.п. Но българската Конституция от 1971 г. регламентираше в чл. 52, ал. 1 „гражданите могат да образуват организации с политически, професионални, културни, художествени, научни, религиозни, спортни и други нестопански цели“. По член 54, ал. 1 „гражданите имат свобода на словото, печата, събранията, митингите и манифестациите“. Уточнено бе (член 52, ал. 3): „Забраняват се организации, които са насочени срещу социалистическия строй на Народна република България и правата на гражданите, проповядват фашистка или друга антидемократична идеология“¹. Идентично бе и съдържанието на основните закони, които се даваха за пример. В чл. 21 от Конституцията на Германия (1949 г.) се казва, че вътрешната организация на партиите трябва да съответства на демократичните принципи, а ако се стремят да подкопаят или унищожат свободния демократичен базов ред или да застрашат съществуването на Федерална Република Германия, са противоконституционни². И в двата случая защитата на конституционния строй като приоритет предвижда необходимите политически рестрикции, разликата е, че в последния случай се говори за „демокрация“, а в българския – за „социалистическа демокрация“. Изхождайки от базовите разбирания за „демокрация“, в никакъв случай не би трябвало единият прочит на понятието да бъде абсолютизиран, а другият – низвергнат. В българската Конституция, чл. 1, ал. 2 се обявява „социалистическа държава“ под ръководството на

1

¹Конституцията е публикувана в *Държавен вестник*, бр. 39 от 18 май 1971 г. Спирам се по-подробно на основните закони и поради факта, че премахването на чл. 1, ал. 2 от Конституцията на НРБ бе обект на изключително активна кампания в първите месеци след 10 ноември 1989 г.

2

²*Basic Law for the Federal Republic of Germany*. Deutscher Bundestag. October 2010: 27.

БКП, а в горещитирания член на германската идентично място е отредено на ФРГ. „Федерална Република Германия” обозначава не безкрайно аморфна и плурализирана идея за национален суверенитет, а конкретно политическо образувание, създадено и съхранявано в конкретна историческа конюнктура и противостоящо на алтернативна политическа общност, базирана на друга идея за германски суверенитет. Затова и обявяването, че „конституиращата власт” принадлежи на „народа”, а не на конкретна партия, само може да напомни принципно манипулативната употреба на понятието „народ” в практиката на представителството и политическата нормативност като цяло, като се започне не от якобинската диктатура, когато „народът натоварва Конвента... със задачата да го роди”³, а с изобретяването на понятието от френския крал Шарл VII, който през 1436 г. закрива Генералните щати, защото такава била молбата на *народа*⁴. И едва сега можем да се позовем на гигантската злоупотреба с „народа” в теорията и практиката на държавния социализъм, включително в Конституцията от 1971 г., според която цялата власт „принадлежи на народа”. Но подобна политическа култура българските „преходници” не притежават в ни най-малка степен. „Народ” се възприема като аисторично-предмисловно-ясно понятие с неизбежно позитивна конотация. В българския случай е посочена конкретната политическа организация, която според закона очевидно трябва да прилага „народния суверенитет”. В германския фактическото доминиране на следвоенната християндемократия е скрито зад доста недемократичното „отговорност пред Бога” и без всякакъв чл. 1, ал. 2 продължава до 1969 г. В чл. 1, ал. 4 от Конституцията на Франция (1958) е казано, че „политическите партии и групи трябва да съдействат за упражняването на избирателното право”, следователно абсентеистките организации са извън закона: трябва да се ”съблюдават принципите на народния суверенитет и демокрацията”⁵. В най-ценената след 1989 г. у нас Конституция – тази на САЩ, и след 14 поправки политически партии все още не се споменават. „Конституционната система” била променена посредством партийните практики и допълнителни закони⁶.

3

³Zizek, S. *For They Know Not What They Do*. Verso, London/New York 2008: 262.

4

⁴Елиас, Н. *Относно процеса на цивилизация. Социогенетични и психогенетични изследвания. Втори том*. Прев. Мария Нейкова. Атика, 2000: 224.

5

⁵*France's Constitution of 1958 with Amendments through 2008*. Constituteproject.org: 3.

6

⁶*The Constitution of the United State of America with Explanatory Notes*. 2004 World Book, Inc.: 17. *he Constitution of the United States of America with Explanatory Notes* The Constitution of

Изводите могат да са единствено следните: според „социалистическата” ни Конституция е забранено да се премахва социализмът, а според „демократичните” е забранено да се премахва демокрацията. Принципите, следвани в двата случая, са идентични и няма причина едната забрана да се обявява за висша форма на политическа свобода, а другата – не. Ако радетелитена промени от зората на „прехода” притежаваха необходимата политическа култура и умения за *свободен*, непредубеден политически анализ, би трябвало да признаят, че щом в самите САЩ е възможно да съществуват подобни условия като горесцитираните за легална „конституционна промяна”, то и чл. 1, ал. 2 от Конституцията на НРБ не постановява една вечно валидна норма, а само легализира временно едно политическо статукво. Това, че в България не съществуваша политически партии и движения, които да оспорят ръководната роля на БКП, и най-вече наличието на само още една партия – БЗНС, се дължеше не на официална или фактическа репресия в особено висока степен. Напротив, процесите от втората половина на 40-те, довели до ликвидирането на активния политически живот в България, са обвързани с конкретна политическа ситуация в Европа, а не с историята на държавния социализъм у нас като цяло и още по-малко с фундаментална несъвместимост на левите идеи с политическия плурализъм. Тези трагични процеси не могат да бъдат „сакрално време” за следващите десетилетия, да служат като оправдание за липсата на политическа ангажираност, воля, култура и най-вече идеи за конституиране на подривни или поне относително алтернативни политически теории, организации и практики. За разлика от Югославия, Полша, Унгария, Чехословакия и самия СССР, в България преди „възродителния процес” отсъстваше и най-далечен симптом на политическа съпротива и това се обясняваше с по-тежката форма на диктатура, което нямаше нищо общо с реалността. И се стигна дотам, герои на борбата против „комунизма” да станат убийците на жени и деца на гарите в Буново и Пловдив.

Аргументите в полза на „свободата” се изчерпваха с това, че формалното легализиране на либералната демокрация се представяше като крайна цел на политическата промяна. Идеализираше се правото на всеки да избира „едно нещо от няколко неща”, по изрече на Г. Марков. Очевидно стотиците хиляди (минимум) хора, които изповядваха тази религия, не бяха чели Маркузе или поне Фром, не се бяха замисляли над това, колко по-страшна от откровената липса на избор е илюзията за избор, изразена в привидното изобилие на предлагане. Зловещата реалност на безсмислено зачеркване на една цифра между няколко (десетки) други в буквално прозрачната уж „тъмна стаичка” изненада много неприятно и мнозина от лидерите, и редовите поддръжници на българската „нежна революция”, които не можеха да си представят, че „западните ценности” могат да бъдат съвсем формални и идването на либералната демокрация не е краят на политическата история. Очакването, че общественото развитие ще бъде завършено веднъж завинаги, всъщност имаше много общо с комунистическата есхатология в един момент, когато нейният патос бе доста затихнал под влияние на формално изповядващия я, но практически *самозадоволяващ се* държавен социализъм, новата безусловна вяра идваше да запълни образувания вакуум. Нещо повече – мнозина

говореха, че трябва да се гради „социализъм с човешко лице”, самият лидер на опозицията нарече себе си „марксист” (няколко месеца преди да обяви, че е либерал). В очакванията за промяна през 1989-1990-1992 г. доминираше пълното отсъствие на радикална визия за съдържателни социални промени. Незабравим е дебатът в парламента от 1990 г., когато лидерът на Радикалната партия Елка Константинова обвини министър-председателя от БСП Андрей Луканов, че някои хора „се превръщат в бъдещи капиталисти”, а ръководителят на социалистическото правителство трябваше да се защити.⁷ Този дебат може да бъде и символ на цялата идея за преход, която съвсем не бе новаторска. Тя в най-общия смисъл на думата бе *реституция*.

В България се поставяше знак за равенство между налагането на либерална демокрация и въвеждането на „шоковата терапия”, от една страна (последната бе на мода не защото бяха ясни в детайли нейното официално предназначение и още по-малко реалната ѝ функция, тогава още неописана от Наоми Клайн, а защото бе въведена на Изток от *образеца* Полша), и завръщането на изгубената Аркадия на Третото Царство, от друга. Това бе абсолютно нелепа визия по всички възможни причини. Съвременната демокрация и дори тази от края на XIX – началото на XX в. в някои западни страни, наречени дори от Ленин „свободни”, няма нищо общо с политическата действителност в България преди 1944 г. Отявлена партизанщина, доминирана от едрия бизнес, избори, печелени от правителствата посредством подкупи, полицейски погроми, недопускане на избиратели и опозиционни кандидати до урните и изхвърляне от „тъмната стаичка”, убийства и касиране на народни представители, ротационно провеждане на избори, при което концентрираната полицейска сила последователно се прехвърля от окръг в окръг; забрана на радикалните, а в доста дълъг период на всички партии; тотално политизирани назначения на чиновниците; трайна външнополитическа и икономическа ориентация към Германия, особено след идването на нацистите на власт, въвеждането на антиеврейско законодателство и съответните практики, членство със съвсем реални ангажименти в Трестранния пакт и публично излагане на официално платени от правителството партизански глави – това е картината на само чисто политическите аспекти на обществения живот в България преди 9.IX.1944 г. и в този контекст случващото се в следващите години съвсем не изглежда необичайно, особено като се има предвид, че голяма част от висшите политици в ОФ са елитни участници в изброените процеси от предходната епоха. Славословенето на Търновската Конституция и амбициите за нейното възстановяване напълно игнорират това, че тя делегира практически неограничени правомощия на монарха, че до 1937 г. жените и мнозинството от циганите нямат граждански и политически права и т.н. и по това време дори Комитетите за гласност и преустройство и за защита на Русе не биха били възможни. Течеше реституция във всяко едно отношение – връщаха се обобществените и национализирани имоти, възстановяваха се старите партии, които и преди 9.IX.1944 г. нямат конкретна политическа идентичност, различима на фона на останалите. Ясна физиономия наследи единствено БСП, която в началото на „прехода” бе най-

⁷ И трябва да отбележим, че съвсем в трагикомичния стил на цялата „опозиционна” нагласа, лидерката на РП посочи два извънредно нелепи примера, сред които провинциална учителка.

многобройната опозиционна партия на фона на тоталното западане на социалдемокрацията в света, но точно тази партия живееше изцяло в миналото. Интересен феномен е, че въпреки масовото ридаене по колаборационистката Аркадия, липсваха силни крайнодесни партии – това е само един от симптомите на тоталното политическо невежество и объркване. Въпреки че СДС пое властта през 1991 г., а още година по-рано пое икономиката, нямаше приватизация: от *изгубената Аркадия* бе наследена културата на мощна държава, крехка частна инициатива, слаба капиталистическа класа и разчитане на чуждестранни инвеститори. Но в началото на „прехода“ и държавата бе слаба – предприятията бяха масово доведени до изкуствен фалит от своите ръководители, които станаха впоследствие първите капиталисти, – и „шоковата терапия“ бе налице плюс загубата на традиционните пазари: стандартното начало на неокOLONIALIZация в една периферна страна.

След като първоначалната вълна от илюзии отшумя, набра ход тази на „евроатлантическите ценности“. Философията на това понятие не се различаваше от тази на „арийски ценности“ и това бе един от многобройните индикатори, че знамената на прехода „свобода“ и „човешки права“ не са универсални, каквато бе претенцията им, а конкретна свобода и конкретни права, които изключват всички останали. Налице бе колизия между старо и ново разбиране за „свобода“. Държавният социализъм залагаше на свободата да имаш възможност ефективно да задоволяваш жизнено необходимите материални, духовни, социални потребности – безплатно образование и здравеопазване, сериозни преференции за отглеждане на дете и др., жилища и автомобили на изключително изгодно изплащане, сносен среден жизнен стандарт, достъп на символични цени до културни събития, гарантирана заетост и друга обществена ангажираност като успешно превантивно средство против социална маргинализация, особени грижи (макар и твърде спорни) за интеграция на етническите малцинства, доста слаба престъпност и висока степен на обществено спокойствие. Това, което обещаваха „преходът“, включваше и обяснението, че трябва да се разделим със сигурността, за да си купим „свобода“⁸, защото свободата на конкуренцията и частната инициатива гарантират свобода за достъп до инфлация, безработица и ниски доходи, а съблюдаването на правата на човека и гражданина неизбежно води до поява на организирана престъпност и бум на битовата (пропускаха се обаче демократичните придобивки на богатите – освобождаването под гаранция, извънсъдебните споразумения, трайните отлагания на дела и апелации и др., вследствие на което единствената действително гарантирана ефективност на демократичните правила се оказва избавянето на състоятелните и високопоставени граждани от наказателна отговорност); че трябва да се откажем от контрола върху качеството на питейната вода, храните, лекарствата, безопасността на сградния фонд, за да въведем „свободния пазар“ и повишим максимално социалната мобилност. В буквалния смисъл на думата: при

⁸ Което не попречи преди няколко месеца представителят на „мозъчния тръст“ на ДСБ проф. Калин Янакиев да заяви: „Една от най-подлите лъжи на сценаристите на Прехода – уважаемите социалисти, е, че или имаш сигурност, или свобода. Не е вярно – не можеш да имаш сигурност без свобода и свобода без сигурност“. В: *Калин Янакиев: Комунистическият режим е престъпен, само ние не го признаваме*. Actualno.com, 13 ноември 2014 г. Подобни актуализации на провалени пропагандни идеологеми, разчитащи на късата обществена памет, се срещат често днес.

социализма според легитимационната идеология на „прехода“ нямаше свобода да се протестира например срещу лошото качество на хранително-вкусовите продукти (изцяло се абстрахираме от безспорната неистинност на това твърдение), а при демокрацията имаме силно влошено средно равнище на тези продукти, но и пълната свобода да изобличаваме злоупотребите на производителя и да избираме най-доброто на пазара – дали можем да си позволим това, е без значение. Или още по-буквално: нямаме свободата да ядем каквото бихме искали, но имаме свобода да обявяваме публично този факт. Днес има много по-висока престъпност, срещу която няма ефективна превенция, но полицаите имат задължението да се съобразяват с *Nabeas Corpus* (без значение, че не го правят) и съществуват множество кампании за защита на човешките права, каквито при държавния социализъм не са били възможни. Не съществува опасност от съдебно преследване за съпротива по отношение действията на правителството, висши държавни служители, локални авторитети: в тези случаи се намират други формални причини за натиск, уволнение, арест, а като реално средство за отстраняване на *опасни* хора се употребява и физическото ликвидиране. При социализма бяха иззети от книжарниците „Лице“ и „Фашизмът“, днес публикуването на подобни книги не би имало никакъв резонанс. С две думи, „евроатлантическите ценности“ ни обещаха и действително ни осигуриха символна гаранция за мечтаното бъдеще и действителна гаранция за неговото несбъждане. Без ни най-малко да имаме основание да подкрепим популярната „аксиома“, че пороците на държавния социализъм са били необходими за осъществяването на неговите достойнства, нямаме и никакво основание да изберем фиктивните неограничени възможности и свободи на съвременността пред реално обзримите свободи и ограничения на „близкото минало“. Единственото необходимо основание да се осъществи „преход“ беше, че либералната демокрация и „свободният пазар“ са нещо хубаво, защото те самите твърдят това за себе си и защото „така казват по телевизията“.

Клишето за съдържанието на „прехода“ бе и остава „от тоталитаризъм към демокрация“. Понятието „тоталитаризъм“ означаваше политически режим, упражняващ пълен държавен контрол над индивидите и обществото посредством неограничената власт на една (относително малка) партия и активна употреба на както на терористичен полицейски контрол, така и на изцяло подчинените на режима въоръжени сили, сфера на културата и изкуствата, средствата за масова комуникация. Популярното определяне на държавния социализъм като тоталитаризъм дължим (не само в България) на Хана Аренд. По-неизвестно бе и остава такова пораждането на това понятие при италианския фашизъм: през 1923 г. Мусолини дефинира своята Италия като *stato totalitario*, а през май с.г. Джовани Амендола пръв употребява *totalitarianismo* с пейоративна конотация, критикувайки режима на Мусолини⁹. В същия смисъл и Троцки употребява това понятие през 1936 г. в книгата си за „предадената революция“ в СССР. Бившият председател на Реввоенсъвета изпреварва Аренд с 15 г., но всъщност цитира понятието в кавички, погрешно твърдейки, че идвало от... Германия, а съветският

режим е станал тоталитарен „няколко години” преди да се появи самото понятие.¹⁰ При 3 от 4-те следващи употреби кавичките липсват¹¹, но смисълът остава: тоталитаризъм според Троцки е не съветската власт изобщо, а напротив – подмяната на революционните идеи и структури с бюрократична, “бонапартистка диктатура”. Същото признава и Хана Аренд: в „The Origins of Totalitarianism”, излязла през 1951 г., тя разглежда единствено сталинския режим като разновидност на „тоталитаризма”, не държавния социализъм като такъв. И двамата (Троцки демонстрира учудваща неосведоменост относно произхода на понятието), както по-късно и Карл Фридрих, чиято дефиниция за тоталитаризъм цитирах накратко по-горе в редуциран вид¹², и безбройните български недоучени или съвсем неграмотни адепти на Аренд пропускат да отбележат, че тоталитаризмът е антигегелитарна идеология, която отрича класовия анализ на обществото. Бе изключително трагикомично да се наблюдава след 10.XII.1989 г. как едни и същи хора и ръководените от тях начинания биват обвинявани едновременно в служене на класовата борба и в налагане на тоталитаризъм.

Накрая нека погледнем правителствената секретна директива номер 19, която отбелязва, че българските икономически връзки с Германия, поглъщащи 75% от нашия износ, правят невъзможно за страната присъединяването към „демократичните” държави против „тоталитарните”. Кое е правителството? Това на Георги Къосеиванов, а годината е 1939¹³. Понятията ”демокрация” и „тоталитаризъм” тук нямат ценностна окраска, а последното понятие е употребено по отношение на приятелския нацистки режим две години преди влизането на бъдещата *Аркадия* в Тристранния пакт!

...Преход? Безспорно имаше преминаване от едно социално-политическо статукво към друго. Само че идеята беше, че е *преход* от тоталитаризъм към демокрация. Към това, което сме имали и изгубили, а в „белите държави” продължават да го имат и го развиват. И когато в крайна сметка трябваше да признаем, че продължаваме да го нямаме, бе обявено, че това е специфичен български проблем, защото всъщност у нас „комунизмът” продължава да управлява чрез Държавна сигурност, която в „другите

10

¹⁰ Trotsky, L. *The Revolution Betrayed. What Is the Soviet Union And Where Is It Going?* Rathfinder Press, New York 1972: 100.

11

¹¹Ibidem: 108, 183, 276, 279.

12

¹²Friedrich, K. J. *The Unique Character of Totalitarian Society*. In: Friedrich, K. J. (ed.) *Totalitarianism*. The Universal Library, Grosset&Dunlar. New York 1954, pp. 47-59: 52-53.

13

¹³ ЦДА, ф. 176, оп. 1, д. 2, л. 19.

страни” е била свалена от власт. Само че в много от визираните източноевропейски страни се говореше абсолютно същото за самите тях.

Митът за Държавна сигурност служеше като неизчерпаемо превантивно и постфактум оправдание на всички „десни” управления след 1989 г. Нека оставим настрана неизбежния силогизъм, че ако например управлението на СДС през 1997-2001 г. действително е било толкова успешно, колкото го представят и досега неговите апологети, значи това е успех преди всичко на „комунистическата” Държавна сигурност. Но е фрапиращо, че от 1989 г. измина четвърт век, а набедените кукловоди на българския политически живот още навремето са били на сериозни позиции, т.е. на сериозна възраст. Възможно ли е тези хора да са безсмъртни и докога ще бъдат безсмъртни, за да захранват този мит? Легендата за „генералския кръг” успя да наложи трайно в публичното пространство само едно име – на Любен Гоцев. Как и за колко време митотворците ще преодолеят жестокия вакуум, когато един ден престарелият генерал си отиде? Не, безсмъртието на тези хора няма да умре никога: в мита няма диахрония, а само сакрално време. В един момент ще се окаже, че „ченгетата” са успели да унищожат България безвъзвратно и физическата им смърт не би променила нищо. Това може и да дискредитира окончателно мита за ДС, но няма да го унищожи напълно.

Държавна сигурност нямаше нищо общо с това, че лелеяната Аркадия я нямаше нито преди 9.IX.1944 г., нито след това. Нито в България, нито някъде другаде. Не случайно символ на демокрацията и „борбата с комунизма” и първоначален извор на научни данни за историята на СССР у нас бяха романите на Солженицин, който се оказа привърженик на руското самодържавие и противник на САЩ. Нашият *преход* бе не исторически процес, а обикновен симулакрум: в нашето огледало се отразяваше единствено общественото ни неразвитие. „Към какво ще се насочат освободилите се страни от Източна Европа? Към либералната уредба на правата на човека и към пазарната икономика. Но либералната икономика, която днес триумфира, най-малкото не е първата историческа и модерна версия на пазарната икономика. Ние се намираме в една изчистена версия, изчистена от всичките си противоречия, (...) срещу която никоя социална сила повече не се бори, на която никоя конкурентна сила вече не вдъхва живот, която никой колективен проект не тласка към бъдещето (...) Цели народи се устремяват към една „историческа” цел – свобода, която най-малко от всичко съществува под формата, за която те мечтаят, към една форма на „демократично” представителство, която от доста време агонизира под спекулацията (статистическата спекулация на сондажите, медийната спекулация на информацията). Демократичната илюзия е универсална, обвързана с нулевата степен на гражданската енергия.”¹⁴ Тепърва у нас ще придобива обществен резонанс обстоятелството, че появата на т.нар. „гражданско общество”, отделено от държавата (с идвеята, че това е същностното различие спрямо „тоталитаризма”) всъщност е продукт на залеза и окончателния крах на източноевропейския социализъм и съвпада по време с неговите последни години, а

¹⁴ Бодриар, Ж. *Илюзията за края*. ИК „Критика и хуманизъм”, София 1995: 48-49.

начело на „неправителствените“ организации съвсем не случайно застават „бивши“ и бъдещи държавни и партийни ръководители и висши чиновници: именно гражданските организации задушават в зародиш опасността от реална подривна социална активност, канализирайки я в „правилната“ посока. Това се случи и досега се случва и в България.

Днес вече преосмисляме симулакрума „преход“, оглеждайки се в самия него. „Осъзнавайки“ защо доблестните герои на „прехода“ не са изпълнили „мисията“ си докрай, мнозина вече започват да мислят *правилно* за *Аркадия*. Все повече хора я схващат като колаборационистка страна и мечтаят за нея именно в това ѝ качество, само че в *усъвършенствен* вид – всички етнически малцинства да бъдат стъпкани, а най-вече циганите и евреите, защото били отнели хубавата България на нейните граждани-патриоти. (Няма смисъл и възможност да коментираме тук подробно как тази социално-историческа рецепция преповтаря дословно една друга рецепция на германското общество през 30-те години, на която се и позовава). Възражда се крайната десница: това е метасимулакрумът на „прехода“.

Десният радикализъм в България в лицето на Български демократически форум (БДФ) наследи в началото на 90-те фашистко-нацисткия Съюз на българските национални легиони на генерал Христо Луков. На фона на тоталната формална приемственост по отношение на предсоциалистическото минало крайната десница възстанови реално движение с реална политическа концепция и начело с оцелелите му лидери, ретроактивно превърнати в герои-дисиденти. Антикомунизмът бе обединяващата основа, която сплоти доминиращите в СДС партии и БДФ, а впоследствие събра в коалиция ДСБ и БДФ. И това не бе случайно: антикомунизмът като елитаристка доктрина на „умните и красивите“, като философия на изсмукването на световната периферия от „великата западноевропейска цивилизация“ е в много отношения конгениален с расизма и нацизма. В исторически план той трябваше да дискредитира социалистическата солидарност и действена подкрепа за „Третия свят“ в борбата му против колониализма и в частност против капитализма. Така бе и е и в България. Бившият главен редактор на в. „Демокрация“ Енчо Мутафов в апологията си на апартейда в ЮАР „Врящо гърне на два океана“ пише дословно: „Не забравяйте манталитета на негъра. Главното в него е естествената импулсивност и първосигналната реакция: музиката, танца, пола, надмощието над другия, възможността да го пребие или убие. (...) В разговорите не ме напускаше усещането, че той отсреща ей сега ще извади пищова (...) и като говоря за негри, ще бъда предпазлив. Груби, ужасно груби физиономии. Диви и първични, сякаш издялани с едра брадва. Сякаш току-що прескочили от храстите в града. (...) Случваше ми се да видя и това: както върви негър по улицата, току се сети нещо и тялото му затанцува. Сякаш самò, без той да усеща. Биологични ритми ги носят, как ще искаш от тях организация на труд и държава, висока квалификация, управление на общество”¹⁵. Невероятното скудоумие на Мутафов (чийто предшественик на поста главен редактор е Волен Сидеров, бъдещ лидер на проруската националистическа коалиция „Атака“) не се нуждае от коментар.

ДСБ първоначално в тоталната си идеологическа безпътица се насочи към национализма, но впоследствие остави нишата за „Атака” и накрая прегърна дългогодишните организатори на Луковмарш – БДФ. Съорганизаторите от ВМРО наследиха не само идеологията на Иван Михайлов и компания, а и техните контакти с усташите: на Луковмарш дефилират техните наследници от уж „културна” организация на млади хърватски „националисти”. Там шестват представители на нацистки организации, забранени в редица *демократични* и недемократични страни, пеят се преведени класически нацистки песни, използва се нацистка символика. Именно нацистките организации у нас осъществиха съдържателна и разпространена сред редовите им привърженици политическа приемственост. Затова и терминът „неонацизъм” е безсмислен: имаме работа с класическата форма и съдържание на движението. На страницата на Луковмарш във Фейсбук периодически тече масова недвусмислено нацистка конференция в най-тежка форма. Но негативни последици за участниците няма. Можем само да гадаем как точно агитките на футболните отбори „Левски” и ЦСКА, които се обединяват за ненаказуеми (опити за) „антитурски” и „антицигански” погроми и са основна социална база за създаването на нерегистрираната засега нацистка партия (стотици фенове на „Левски” маршируват всяка година на Луковмарш), под прикритието на спортни младежки организации (като при германския нацизъм), се подготвят за бъдещи по-крупни прояви. Повишаващата се социална подкрепа за радикалния национализъм е безспорна, тя се базира на широкия, ежедневен, *умерен* обществен и държавен нацизъм и расизъм, който не случайно „интегрира” българските цигани в сферата на чистотата (където хора с бял цвят на кожата не отиват, почти без никакво изключение) и в рисковото строителство, както навремето демократичният американски расизъм „интегрира” негрите като слуги, портиери и шофьори. От година тече дебат за отпадане на инкриминирането на проповядване на фашистка идеология, все още забранена от чл. 108, ал. 1 на Наказателния кодекс. Общественият метасимулакрум на прехода се разраства, митът за Велика България измества мита за Държавна сигурност като изпитано средство в борбата не само с ляворадикалните движения, а и с всяко непредвидимо по своите мащаби недоволство от агонизиращия български демократичен неолиберализъм: отмества се патосът на съпротивата и се конституират превърнати форми на обществените колизии; социално-политическите проблеми биват представени като етнически.

Заклучение

Този текст съзнателно попада в клопката на *преходния* (и в буквалния смисъл на думата) български дебат за свободата. Получавайки много формални свободи, ние загубихме още една действителна свобода, неспомената до момента, но подсказана от всички засегнати въпроси. Това е свободата да говорим за „ляво” и „дясно” извън контекста на отношението към държавния социализъм. Изказването на позиция по този въпрос у нас се схваща задължително като обвързване с исторически контекст, с шаблонно-нормативни констелации. „Ляв”, „привърженик на БСП”, „комунист”,

„русофил” и „путинист” масово се схващат като подразбиращи се синоними не само от определящите се като десни, но и от определящите се като леви.

В началото на тези 25 години изглеждахме много политизирани, а всъщност стеснихме политическото пространство максимално, представяйки си го като елементарна конфронтация или напротив, сътрудничество (или конкуренция, което в случая е същото) между партийни елити и сбор от формални процедури. Преди 10 ноември 1989 г. изследователите от областта на социалните науки наричаха себе си марксисти, но не правеха марксистки анализ на обществото, защото в него нямало социален антагонизъм. Сега обикновено не сме марксисти и логично интерпретираме изминалите 25 години така, сякаш отново не бива да се говори за класова борба или антагонизъм, а само за вторични системни дефекти като „корупция“ и „България я управлява ДС“. Това е и най-съществената причина да говорим за *преход*. Ако премахнем този симулакрум, ще трябва да разгледаме периода като позитивно рецепируема и дефинируема цялост, като епоха със собствена същност и конкретно съдържание, собствени социални структури и колизии, а не просто като придвижване към нещо друго. Не е ли странно, че период не задължително от 45 години, а от 4-5 години и дори няколко месеца след 9.IX.1944 г. се възприема като завършена цялост и бива екстраполиран като определящ за цялата епоха на българския държавен социализъм, а период от четвърт век все още не можел да реализира собствено битие, защото му пречели бившите комунисти, циганите, турците, евреите и Русия? Защо същото оправдание да не може да се даде за Народния съд и нерегламентираното избиване на хора в първите месеци след 9.IX.1944 г., за времето на „народната демокрация”, за управлението на Вълко Червенков? Тези въпроси няма да получат отговор скоро. Но е крайно време симулакрумът да бъде разобличен.

Литература

Бодрияр, Ж. *Илюзията за края*. ИК „Критика и хуманизъм”, София 1995

Елиас, Н. *Относно процеса на цивилизация. Социогенетични и психогенетични изследвания. Втори том*. Прев. Мария Нейкова. Атика, 2000

Конституция на Народна Република България. *Държавен вестник*, бр. 39 от 18 май 1971 г.

Мутафов, Е. *Врящо гърне на два океана*. Сп. Съвременник, бр. 1/1994, 315-330 сс. ЦДА, ф. 176

Actualno.com, 13 ноември 2014 г. http://society.actualno.com/Kalin-Janakiev-Komunisticheskiyat-rejim-e-prestypen-samo-nie-ne-go-priznavame-news_60206.html Проверен на 4 януари 2015

Baehr, P. *Totalitarianism*. In: [Maryanne Cline Horowitz](#) (ed.), *New Dictionary of the History of Ideas*. 2004, Charles Scribners & Sons

Basic Law for the Federal Republic of Germany. Deutscher Bundestag. October 2010

France's Constitution of 1958 with Amendments through 2008. Constituteproject.org

Friedrich, K. J. *The Unique Character of Totalitarian Society*. In: Friedrich, K. J. (ed.) *Totalitarianism*. The Universal Library, Grosset & Dunlar. New York 1954, pp. 47-59

The Constitution of the United State of America with Explanatory Notes. 2004. World Book, Inc.

Trotsky, L. *The Revolution Betrayed. What Is the Soviet Union And Where Is It Going?* Rathfinder Press, New York 1972

Zizek, S. *For They Know Not What They Do.* Verso, London/New York 2008

ЦДА, ф. 176

ПРЕХОДЪТ КАТО ИДЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОЕКТ

Дмитрий Варзоновец

Идеологията е обяснение на света чрез трансцендентното. Но има граница, която разделя обяснението от обясняемото. Между живота и идеята какъв той трябва да бъде. Идеологията преодолява тази граница, като обяснява как животът да бъде съгласуван с идеята за него.

Идеята за прехода е хелиастична, а не транзитивна. Транзитивното обяснение се основава върху визията за прогрес-линейно движение към идеалното състояние. Т.е. идеалното състояние не се поставя под въпрос. То се признава като постижимо, но във времева перспектива. Манхайм определя това обяснение на света като либерална утопия. Образецът е безкрайно близък за постигането, но все не се постига, пречат недостатъците в образованието, дисциплината и морала.

Хелиазмът предполага фундаменталната несъвместимост между реалното и идеалното. Покварата е толкова дълбока, че не може да бъде преодоляна чрез възпитанието и еволюция на нормите. Нужен е пробив – осъществяване на идеал в един момент.*

Идеолозите са тези, които по стечение на обстоятелства владеят техниките за установяване на връзката между „там“ на идеята, и „тук“ на живота. Чрез тях съдбата проговаря практически – Лутер, Ленин и т.п.

Защо идеологията се нуждае от идеолозите? Те чувствено, сетивно и телесно олицетворяват отвъдното, те го ...създават като отговор на въпрос, какво да се прави, когато няма очевидна перспектива, когато от погледа на общността тя се губи.

Как те намират този липсващ отговор? Създават разказ, драматургия на решаването на проблема, без той да бъде решен (Юлия Кръстева)** Те било то ритуално, било то рационално показват схемата, която създава впечатление, че си постигнал решението без това да е „наистина“ – „Ако се иска, но не може, то ако много се иска... то може!“. Идеологът всъщност предлага начин да излъжеш съдбата.

Но защо илюзорното решение се приема без съмнения? Защото отговаря на желанието за власт върху нещата, въпреки че те властват. Властта е удоволствието, което се иска да бъде задоволявано безкрайно. Но такова безкрайно удоволствие, това желание да властваш се спира от другите, не може да бъде задоволено без съгласие на другите. Идеологът, шаманът, свещеникът, политологът подсказват един страничен път, по който нито удоволствието може да бъде същински задоволено, нито нормите да бъдат спазени по същество. Р.Мертън определя това като основен тип на девиантното поведение – конформизъм. Човек, който ясно разбира, че не може да следва нормите е съгласен да ги следва „наужким“, т.е. да не ги следва.***

Това е основният проблем на идеологията на прехода. Преходът е израз на задоволените желания, когато те не могат да бъдат задоволени не само нормативно, но и практически. Той подменя удоволствието с илюзия. Условието за тази подмяна е обещание за пробив от трансценденталното в трансцендентното – спасение веднъж и завинаги.

Това обяснява тоталната нечуваемост в средата на идеолозите на прехода по отношение на (да ги наречем така) трудности. Днес това се изразява в прословутия фундаментален либерализъм. А по същество това е тотален отказ да се чува гласът на реалността. Точно това радикално хелиастично настроение създаваше и създава скепсис и песимизъм. Манхайм отбелязва едно съществено за разбирането на идейния проект за прехода обстоятелство: Ако не се задоволи веднага хелиастичното напрежение, и афектът спада, уморява се. Започва да търси причините нещата да не стават както се иска. И тогава забелязва точно тези детайли, които разрушават мечтата, сричат ерекцията на желанието. Затова днес са толкова ненавистни скептиците. Наблюдавах това и през 60-те, и през 70-те, и през 90-те ...и днес. Помня т.н. шестидесетници (представители на интелигенцията от времето на така нареченото „хрущовско затопляне“ – журналисти, литератори, философи). Те тогава чисто идеологически се опитаха да рестартират проекта за всеобщото щастие и след събитията на 1968 година, свързани с т.н. „Пражка пролет“, бяха разбити като невярващи, оказаха се „несвоевременни“ в Брежневата зима. Това обаче подготви терена за перестройката, за същинското проектиране на прехода като поредна илюзия на всеобщото щастие.

В тази връзка неразделната част на идеология на прехода е система от обяснения за трудностите Тя е сходна типологически с религиозната догматика – това са демоните, представителите на хтоническите сили, които пречат и които трябва да бъдат отстранени. В либералната идеология това намира израз в тоталния рационализъм – „знание-сила“. Бейкън определя, че функцията на разума е да осветлява сенчистите ъгли, където се крие тази дяволска сила. Има една важна особеност, която типологически е близка до Реформацията. Идеологическият проект за прехода е начин, по който идеолозите получават достъп до властта чрез осветляване на скритите злини на реалния социализъм. Включват се в изграждането на новия прекрасен свят практически. За България това станаха т.н. неправителствени организации. Обявени като такива те всъщност се превърнаха в проектантско-внедрителски организации именно за различни нива на държавната структура и политики. ****

Заемат позиция на психотерапевти, но не по отношение на индивида, а по отношение на обществото. Обясняват как е възможно да бъде осъществено удоволствие – сексуално преди всичко, без да се нарушават забраните. Идеолозите на 20 век наистина са психотерапевти. Те се занимават с обяснения как при пълната невъзможност на безспирното овластяване на удоволствието то се осъществява. Властта се освобождава от всички „пречки“ чрез „всичко е позволено“, но само за вярващите, съгласни да играят във властта, без да я имат практически.

Но идеологическият проект-карта план за превръщане на властта във всеобщо удоволствие не успя. Относително, разбира се Той се оказа изключително полезен, за да освободи нагона за властта у самите идеолози. Осъществи вековната им страст сами да властват, вместо да обслужват властоимащите. Но това очаквано задоволяване на волята за власт се оказа в крайна сметка непълно. Израз на ясното неудоволствие на идеолозите на прехода са както протестите, така и днешните „трудности“ в съставяне на правителството. Защото както протестите, така и съставянето на правителството не дават пълно задоволяване, **„защото ерекцията не стига до еякуляция.“**

Но защо преходът не става не само в реалност, но и в основите на психосоциалния живот на властта? Защото властта не може да се представи като удоволствие на ВСИЧКИ. Обаче същността на идеолога-терапевт е да представи волята си за власт като всеобщо удоволствие. Това не става още в „началото” – в първите буржоазни революции. Всички приключват с тотален терор и реставрация. Но поради сходността на желанията за власт и у либералите, и у комунистите и едните, и другите създават образа на НАРОД, които властва. Както проектът за гражданското общество, така и проектът за прехода към такова се оказват репресивни по отношение на волята за власт у различни слоеве и пластовете на обществото. Днес това вече е очевидно като провал и на едното, и на другото. В глобалното общество като че ли изневиделица се откроява множество разриви в социалната тъкан, които не могат да бъдат запълвани от единна идеологическа версия са всеобщо удоволствие.

Провалът на идеолозите на прехода се корени в провала на модерната идеология на властта. Не съществуват сценарии, планове и драматургии, които позволяват на ВСИЧКИ да си задоволят желанията си безкрайно. Това е проблемът на днешното глобално общество, което го решава вече не с идеологически, а с медицински и психотехнически средства чрез медиите и мрежата.

Проблемите, които днес се експонират през медиите не са само български, но глобални. А въпреки Бауман те вече не могат да бъдат решавани на локално ниво.

Бележки и литература

*Тук се позовавам на изследването на Карл Манхайм „Идеология и утопия” Вж.Карл Манхайм „Диагноз нашегo времени“, М.1993; с.164-207

** Вж. Julia Kristeva.*Le Sujet en procès, (1ère partie), Tel Quel, 52, Spring 1972,* pp. 12-30.

***Р.Мертон *Социална теория и социална структура.* М.,2006, с. 354-281

**** Вж. Д. Варзоновцев *Think-tanks ...като кораб на прехода.*
<http://www.grosnipelikani.net/modules.php?name=News&file=article&sid=664>

ИДЕОЛОГИЯТА КАТО ФАКТОР ЗА ПРОМЕНИТЕ, ЗАПОЧНАЛИ ПРЕДИ 25 ГОДИНИ

Пламен Дамянов

След падането на Берлинската стена, ознаменувала началото на т.нар. „промяна” в Източна Европа, се писа много от приятели и врагове на държавите от социалистическия блок. В тези анализи и от двете страни бяха казани както истини, така и неверни твърдения – кога умишлено, кога от неразбиране. Ще се опитам да дам един възможен отговор относно главните причини за неадекватната и пагубна политика на източно-европейските лидери през преломната 1989 г. Тогава начело със съветското ръководство бе осъществена капитулация пред страните от НАТО и то без да има реални основания за това. За свое оправдание капитулантите тиражират и до днес версията, че била загубена „студената война”, говорейки така все едно е загубена истинска война, въпреки че всички знаем какво означава това понятие в точния смисъл на думата.

Моят акцент е върху ролята на идеологическия фактор относно старта на промените преди 25 години, довели до редица деструктивни процеси в националните общности на страните от Източна Европа. Без да пренебрегвам значението на икономическите и социалните проблеми като фактор за промените, определено смятам, че съществуващата тогава идеология, в която силно присъстват интернационализма и националния нихилизъм, са причина за липсата на адекватна защитна реакция както на съществуващата социална система, така и на държавността като цяло в СССР и страните от Източния блок. Смятам, че има и други идеологически проблеми, свързани с нереалната оценка на процесите и възможностите за дълготрайно развитие на социалистическото общество в рамките на националната държава.

Винаги съм смятал, че между идеологията и реалността съществува непрекъсната права и обратна зависимост. В тази връзка мисля, че основната причина за поведението на лидерите от бившите социалистически страни в края на 80-те години са в идеологическия манталитет, внедряван в тях в течение на десетилетия. Нихилистичният интернационализъм, който отрича борбата за съществуване между нациите, в краен резултат доведе до липса на ефективен национализъм както във вътрешен, така и в международен аспект. Това, съчетано с продажната алчност на управляващата номенклатурна партокрация е един от главните фактори за „промените”. Ще отбележа, че борбата за съществуване не се изчерпва само с военно противопоставяне, тя също е икономическа (конкурентна) борба за пазари и суровини, идеологическа борба за културно и политическо влияние и т.н. За да съществува и оцелее една нация в жестокото международно противопоставяне е нужна непрекъсната експанзия навън, както и борба с нейните вътрешни врагове.

Тази реалност бе разбрана от Й.Сталин. По негово време беше изградена могъща многонационална държава – СССР, която вдъхваше респект у всички страни по света. Особено след войната 1941-1945 г. СССР не беше в по-добро икономическо състояние от САЩ, които няколко години дори притежаваха монопол върху атомното оръжие.

Тогавашното съветско ръководство, обаче не се огъна, а продължи да защитава твърдо своята страна, както и държавите от източния блок от техните външни и вътрешни врагове. След Сталин обаче започва „демократизацията“. Спира се активното противодействие на вътрешните противници, както и не се осъществява натиск навън. Издига се до абсурд иначе принципно правилната теза за „мирно съвместно съществуване“, между страните с различен обществен строй, като понятието „мирно“ се разбира като безконфликтно, именно поради идеологически погрешната стратегия, основана, както на интернационализма, така и на идеята за постепенно отмиране на националната държава при комунизма, при което „Държавата е исторически преходно явление“*. Последното се оказва, може би най-голямата идеологическа грешка на марксизма с фатални последици за страните от Източна Европа. Макар и да се говореше за социалистически патриотизъм и в началните години на социализма да се укрепваше държавността, присъствието в идеологията на антидържавния компонент с времето играеше все по-деструктивна роля. Причината е в непрекъснатото внушение, че с приближаването към комунизма, обществото се приближава към състояние, когато държавата няма да е нужна. Така, в Програмата на XXII Конгрес на КПСС в съгласие с комунистическата идеология се казва следното: „Разглеждайки пътя към развитие на комунистически обществени отношения, Програмата изтъква проблема за преобразуване на обществените отношения в селото, заличаване на класовите различия в обществото, развитието и отмиране на държавата ....“⁴⁵

Определено смятам, че не външните фактори – превъзходството на Запада в икономически и технологичен аспект, а главно вътрешните идейно-организационни причини са в основата за капитулацията на държавите от Източна Европа. Легенда е тезата, че САЩ и страните от Западна Европа, имали голямо военно и икономическо превъзходство. Не може да има военна без икономическа мощ и обратно, а всички знаем за огромния военен потенциал на СССР и страните от Варшавския договор, който може да се постигне само със силна икономика. Разбира се в икономическата и политическата система имаше недостатъци, но те можеха да се преодолеят с подобрения и реформи на съществуващото дотогава, а не с разрушаване на редица

---

*

* В тази връзка в „Основи на марксистката философия“ (под ред. на проф. Кирил Василев), Изд. „Наука и изкуство, София, 1975 г. на стр. 385 четем че „Държавата е историческо преходно явление“. В същата книга на стр. 404 пише : „Социалистическата общонародна държава е държавата през етапа на прерастването на социалистическото общество в комунистическо. Но тя .....не е държава в същинския смисъл на думата, а е „полудържава“, преходна държава, „отмираща държава“.....“.

икономически и държавни структури, както и с тотално отричане на предходния исторически период.

През 1989 г. се прояви необоснована отстъпчивост – до властта бяха допуснати ренегати, национални предатели, гейове и откровени бандити. Буржоазията дори в далеч по-сложни ситуации не би отстъпила, примери за което има много – преврата у нас на 9 юни 1923 г., гражданската война в Испания 1936 г., преврата в Чили от 11 септември 1973 г., събитията във Франция през 1968 г. и т.н. Причината за капитулантското поведение на комунистическите лидери е в nihilистичната и нереална идеология, че целия народ трябва да подкрепя властта и държавата в крайна сметка трябва да отмре. Невярна също е идеята, че социализмът и най-вече комунизмът ще сложат край на противоречията в обществото. **Истината е, че борбата на интереси, както вътре в нацията, така и между националните общности е вечно състояние на общественото развитие.** Затова е нужно и постоянна борба за неутрализиране на вътрешните врагове на нацията и непрекъснат натиск срещу нейните външни противници.

Смятам, че в идеологически аспект се допусна още една голяма грешка, която е причина за несъответствие между идея и реалност – това е отричането на противоречията вътре в социалистическото общество. Пренебрегнаха се реални противоречия между различните прослойки, поради което те и не бяха добре изследвани. Това попречи системата да се реформира в правилна (на социалистическа основа) посока и да се консолидират нациите в Източна Европа за отпор на своите външни и вътрешни врагове.

Както казах, другата безрезервно приемана идеологическа постановка на марксизма е, че държавата ще изчезне на определен етап от общественото развитие, което смятам за дълбоко погрешно. Тази концепция създаде траен nihilизъм към нацията-държава и притъпи нейните защитни сили. Във връзка с това ще отбележа като по-различен и положителен пример, развитието на Китай. Там, отчитайки индивидуалния и съчетавайки корпоративния интерес на отделните прослойки с националния, китайските лидери създадоха стабилна и просперираща национална общност, способна да устоява на атаките на своите вътрешни и външни противници.

Ние знаем как действат западните лидери в момент на криза – те изобщо не се колебаят, а действат твърдо без да разрушават държавите си.

Така постъпи Шарл де Гол през кризисната за Франция 1968 г., по-късно и Маргарет Тачър във Великобритания, а в САЩ не се колебаят да ликвидират лидери на опозиционни движения и дори собствения си президент, когато това е необходимо за интересите на нацията. В международен план е достатъчно да спомена войните на САЩ в Ирак, на НАТО срещу Югославия и Либия, които ясно показват как чрез експанзия навън западните държави защитават своите национални интереси навсякъде по света. Разложена от идеята за безпроблемно общество и „мирно съществуване“ между народите, управляващата партийна върхушка от СССР и Източна Европа избра пътя на колаборационизма и отстъпките до безкрай пред агресивния англо-саксонски натиск. Тук виждам голямата разлика в манталитета на китайските ръководители, които намериха сили за идеологически и практически промени в интерес на своя народ.

Смятам, че една от тайните за успеха на западните страни е старата англо-сексонска традиция за непрекъсната експанзия навън, насочена към културна и икономическа асимилация на други народи. В страните от Източна Европа липсва историческа традиция на подобна стратегия в политиката, а по идеологически причини в последните десетилетия на XX век съвсем изчезна. Нещо по-лошо – изчезна дори инстинктът за самосъхранение. Оказа се, че западната буржоазна система по-достойно и упорито може да се защити в момент на криза, отколкото източно-европейския социализъм. За това помогна и мощната пропаганда на глобализма (която в известен аспект кореспондира и с комунистическия интернационализъм). Трябва да отбележим, че в началния етап на възникване и установяване на социализма (по времето на Сталин) концепцията за укрепване на държавата е далеч по-реална и адекватна на необходимостта за национална защита от класическата марксистка концепция за постепенното отмиране на държавата.**

Като оправдание някои непрекъснато изтъкват голямото превъзходство на САЩ във военната област, при което се надценяват техните технологични възможности. Без да подценявам превъзходството на американската армия и най-вече авиация, наситени със съвременна електроника, е видно, че сухопътната армия на САЩ не може да реши успешно редица тактически задачи (например в Ирак и Афганистан). Тук не мога да не спомена големия руски пълководец маршал Г. К. Жуков, който казва, че е еднакво вредно както да се подценяват, така и да се надценяват силите на противника. В края на 80-те години на XX век обаче, водени от алчност, некадърност и страхливост, лидерите на СССР и тези на страните от Източна Европа не направиха вярна оценка на съотношението на силите и не защитиха своите народи и държави от агресивния западен натиск. Принос в това за съжалени имат и някои съществени недостатъци в иначе методологически вярната марксистка идеология, вплътена в диалектическия и исторически материализъм.

Литература

Основи на марксистката философия (под ред. на проф. Кирил Василев), Изд. „Наука и изкуство, София, 1975 г.

Исторически материализъм (под ред. на Ф.Константинов), Изд. на БКП, София, 1955 г.

---

*

** Така например пред XIX Конгрес на ВКП(Б), Г. Маленков казва : Ние бихме се оказали обезоръжени пред лицето на враговете, ако не укрепвахме нашата държава, нашата армия, нашите наказателни и разузнавателни органи.” (Исторически Материализъм, под ред. на Ф.Константинов, Изд. на БКП, София 1955 г., с.297) и в същата книга на с. 301 пише – „Всемерното засилване на социалистическата държава си остава решаващо условие за победоносното движение на съветското общество към комунизъм”. По нататък обаче в съзвучие с класическата марксистка концепция четем, че „Идеализацията на миналото, разкрояването на всякакви национални отживелици, в т.ч. и реакционните елементи на националната култура от миналото , води до съживяване на национализма” (с. 373).

Дамянов, П., *Национализъмът и неговите основания*. Изд. "Херон прес", София, 2006 г.

Ленин, В.И., *Държавата и революцията*, „Нариздат“, София, 1944 г.

Сталин, Й., *Марксизмът и национално-колониалният въпрос* (сборник от статии и речи), Изд. на БРП(К), София, 1945 г.

XXII Съезд КПСС. Историческите завоевания социализма. Третя програма на партиите, в : КПСС (справочник), Под. ред. Антоноука Д.И., „Политиздат“, Москва, 1978 г.

ВЪЗРАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ПРЕДПРЕМАЧЕСТВО СЛЕД 1989 г. - ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПОСЛЕДИЦИ ЗА ОБЩЕСТВОТО

Карамфил Манолов

1. УВОД

Както е известно от най-новата българска история, комунистическата държава през 1947 г. извършва национализация в промишлеността и банковото дело, а до края на 50-те години чрез „доброволна колективизация” в ТКЗС отнема земята и на селяните. Така по политически път държавата става единствен собственик на всички условия за производство, а чрез централното планиране тя се превръща и в един своеобразен глобален предприемач. Народното стопанство е превърнато в „огромен социалистически национален концерн” (Петров 1990). От края на 70-те години започва рязко да се срива икономическата ефективност на „социалистическия национален концерн”, като освен това за периода до 1989 г. е натрупан 11 млрд. долара външен дълг към чуждестранните кредитори. Социалистическата държавно-планова икономика търпи исторически крах. Това определя и историческия завой в края на 1989 г. към възстановяване на свободната пазарна икономика, съществувала у нас до налагането на комунистическия режим.

Началото на възраждането на предприемачеството у нас се свързва с появата на Указ №56, влязъл в сила от 01.01.1989 г. Този указ разрешава появата на частна собственост в икономиката още по комунистическо време. В края на 1989 г. общият брой на частните фирми у нас достига 24 537. От началото на 1990 г. техният брой започва лавинообразно да нараства, за да достигне през март 1993 г. до 353 449, а през юни 1997 г. – до 455 000. Прямо общия брой на заетите в страната предприемачите през 1993 г. представляват 9,8%, през 1994 г. - 8,6%, през 1995 г. - 10,4% (Христосков и др. 1996), а през 2011 г. те са 11,2% по данни на НСИ. Тези данни илюстрират численото нарастване на частните предприемачи у нас през годините. Така в края на 1989 г. в българското общество след близо половинвековна пауза и в резултат на пазарната трансформация на държавно-плановата икономика започва възраждането на предприемачеството. Предприемачеството е сърцевината на пазарната икономика.

„Предприемачът (entrepreneur) – е написал френският икономист Жан-Батист Сей през 1800 г. – прехвърля икономически ресурси от област с по-ниска производителност в област с по-висока производителност“ (Дракър 1992:31). Според това най-старо определение предприемачеството е правене на печалба чрез постигане на ефективно производство. Откакто Сей е пуснал в обръщение този термин преди около 200 години, дискусиите относно това какво е предприемачество и предприемач не са затихвали. Тук няма да се спирам подробно на различните схващания. Споделям разбирането, че *предприемачеството е правене на печалба*. А това означава, че произведената от предприемача стока постига успех на пазара, т.е. клиентите я предпочитат и купуват. Ето защо печалбата и пазарният успех на стоката са резултатът, който осмисля самия социален процес на предприемачество. В компонент от пространството и структурата на предприемачеството се превръща всеки елемент (обективен или субективен), който

пряко или опосредствено участва и допринася за създаването на крайния резултат (стоката и нейния пазарен успех (Манолов 2006: 19-20). Но както ще покаже по-нататък, отношенията между предприемача и останалите участници в предприемачеството не са идеални, защото се определят от интересите им. Вцентъра на вниманието на настоящата публикация са отношенията, които възникват между предприемачите, от една страна, и клиентите, доставчиците, конкурентите, кредиторите, институциите, от друга. Тези отношения са разнообразни и противоречиви и обикновено пораждаат неравенства между различните актьори, като едни от тези неравенства възстановяват справедливостта в отношенията, докато други раждат несправедливост.

2. НЕГАТИВНИЯТ СПИСЪК ОТ ПРОБЛЕМИ

Негативният списък от икономически и институционални бариери, които представляват пречка за постигането на предприемачески успех у нас не е никак кратък. Негативните фактори могат да бъдат разделени на две основни групи – икономически и институционални. Към икономическите се отнасят монополизмът в снабдяването с материали, високите лихви по кредитите, неплатежоспособността на клиентите, липсата на капитали и пазари, нелоялната конкуренция. Те са присъщи на пазарната икономика, но срещу някои от тях (монополизмът, нелоялната конкуренция, лихвите по кредитите) би могло да се противодейства по институционален път чрез съответните оторизирани държавни органи. Практиката обаче досега показва, че държавните институции в повечето случаи се въздържат от пряка намеса. Може би се плаща данък на прекалено либерално мислене, като се оставя пазарната стихия да се саморегулира. Към институционалните негативни фактори спадат непрецизната законово-нормативна уредба, високите данъци, бюрократичните спънки. Тези фактори са пряко под контрола на държавата. При емпирично социологическо изследване на тема „Конкурентоспособност на фирмите“, проведено сред български предприемачи през 2011 г., като част от проект „Изследване на възможностите за по-ефективно използване на средствата от Европейските фондове“, българските предприемачи извеждат общо единадесет негативни фактора, които пречат на тяхната работа. Тези фактори са представени в Таблица 1. Те са ранжирани според относителния им дял на разпространение, т.е. според честотата на повторението им в отговорите на респондентите, като мястото им в класацията не означава по-голямо или по-малко тяхно значение. Тези негативни фактори обаче са типизирани от изследваните предприемачи и затова заслужават вниманието на обществото. От съдържателна гледна точка всички те са еднакво важни и заедно „работят“ в посока на противодействие на предприемаческия успех.

Таблица 1 Какво пречи на фирмите да работят по-добре

	Негативни фактори	Относителен дял
1.	Високи данъци	64,0%
2.	Неплатежоспособност на клиентите	55,1%
3.	Непрецизна законово-нормативна уредба	47,2%

4.	Нелоялна конкуренция	36,0%
5.	Липса на свободни капитали	32,6%
6.	Високи лихви по кредитите	31,5%
7.	Липса на пазари	28,1%
8.	Бюрократични спънки	22,5%
9.	Монополизъм в снабдяването с материали	21,3%
10.	Корупция сред държавните служители	11,2%
11.	Рекет	4,5%

Както се вижда от представените в таблицата данни, измежду институционалните фактори с най-голяма тежест за българските предприемачи са непрецизната законово-нормативна уредба и високите данъци. Съществуващата законово-нормативна уредба директно удря върху предприемаческия успех. От предприемачите, постигнали успех, 61,9% смятат, че законово-нормативната уредба в областта на икономиката в България е непрецизна. От предприемачите, непостигнали успех в своята дейност, 34,0% са на същото мнение. Това налага подробен анализ на законово-нормативната база, касаеща икономиката и извършване на необходимите корекции, доколкото предназначението на закона е, ограничавайки, да стимулира инициативата, а не да ѝ пречи. Най-много негативни оценки (64,0%) събира данъчната политика, като акцентът се поставя върху Данък добавена стойност.

3. ОСОБЕНИТЕ СЛУЧАИ

В рамките на споменатия проект беше осъществено и емпирично социологическо изследване сред български фирми, кандидатствали и спечелили финансиране от еврофондовете. В рамките на това изследване беше потърсен отговор на въпроса с какви затруднения при кандидатстването и оползотворяването на средствата от еврофондовете са се сблъскали българските фирми. Целта на изследването беше да се идентифицират основните трудности и доколкото е възможно те бъдат отстранени при евентуални следващи кандидати.

Таблица 2 Основни трудности при кандидатстването и усвояването на средства от еврофондовете

Основни трудности	Относителен дял
Много големи разходи по кандидатстването	12,9%
Липса на информация по кандидатстването	6,5%
Затруднения с формулярите и формите за кандидатстване	29,0%
Сложна бюрократична процедура по кандидатстването	58,1%
Необходимост от осигуряване на съфинансиране	41,9%
Сложни процедури по финансова отчетност	67,7%

Водещи сред факторите, затруднили предприемачите при кандидатстването и усвояването на средствата от еврофондовете са сложните бюрократични процедури по кандидатстването и финансовата отчетност – посочени съответно от 58,1% и 67,7% от интервюираните предприемачи. Икономическото министерство реши да опрости

процедурите, след като кандидати се оплакаха, че чиновниците ги връщат за дреболии, изискват им документи, които вече са представили в други ведомства и които могат да бъдат проверени в интернет.

Следващият фактор, който затруднява предприемачите при кандидатстването и усвояването на средства от еврофондовете е необходимостта от осигуряване на съфинансиране по проектите, посочена от 41,9% от интервюираните предприемачи. Проблемът със съфинансирането се оказва много сериозен за фирмите – 241 договора на стойност 93 милиона лева по Приоритетни оси 1 и 2 на Оперативна програма „Конкурентоспособност” са прекратени заради липса на съфинансиране от страна на бизнеса към февруари 2011 година.

Кандидатстващите фирми изпитват сериозни затруднения и с попълването на формулярите и формите за кандидатстване, посочено от 29,0% от интервюираните предприемачи. Бюрокрацията е достижение на съвременната цивилизация, защото рационализира властта в служба на обществото. Когато компетенциите и квалификацията на служителите се разпределят и съгласуват, за да обслужват по-добре човешките дела, бюрокрацията разкрива несъмненото си достойнство. Но когато компетенциите и квалификацията се подменят от други непрофесионални критерии и нагласи, то за хората, които бюрокрацията обслужва, тя се превръща в кошмар и пълен абсурд.

Съществени трудности при кандидатстването и оползотворяването на средствата от еврофондовете представляват за предприемачите и големите разходи, свързани с кандидатстването и липсата на достатъчна информация, посочени съответно от 12,9% и 6,5% от интервюираните предприемачи.

4. НЕЛОЯЛНИТЕ ПАРТНЬОРИ НА ПРЕДПРИЕМАЧИТЕ

Кои партньори са нелоялни и ненадеждни?

За да се отговори на този въпрос, трябва да се изясни кои клиенти изплащат в договорените срокове закупените от тях стоки от фирмите и кои не, нанасяйки им по този начин сериозни щети.

Проведеното социологическо изследване сред предприемачите разкри доста тревожна картина във връзка с разплащанията между фирмите и техните клиенти. От събраните емпирични данни става ясно, че най-ненадеждни клиенти се оказват частните търговци на едро. Наистина с тях е изгодно да се търгува, защото поръчват големи партии. При емпиричния анализ обаче се установи, че взаимовръзката между справедливото отношение към интересите на фирмите и връзките им с частните търговци на едро е статистически значима (т.е. типизирана), но отрицателна. Например от фирмите, които нямат понесени финансови щети, 58,3% са търгували с частни търговци на едро, но от фирмите, които са понесли финансови щети, 90,2% са търгували със същите търговци. Съотношението честни – нечестни търговци на едро се съизмерва на 43,0% към 57,0%. Преобладават нечестните, които вземат от фирмите големи партии стоки на консигнация и после дълго време не уреждат разплащанията си тях. Така вместо да се постига бърз оборот на капитала в полза на фирмите, в доста от случаите той се замразява и те понасят финансови щети.

Вторият ъгъл на „Бермудския триъгълник“ от ненадеждни партньори се заема от частните търговци на дребно. И тук взаимовръзката между справедливото отношение към интересите на фирмите и връзките им с частните търговци на дребно е отрицателна – от фирмите, които нямат понесени финансови щети, 58,3% са продавали стоки на дребни частни търговци, но от фирмите, които са понесли финансови щети, 78,0% са търгували със същите търговци. Съотношението честни – нечестни частни търговци на дребно в този случай се измерва на 46,0% към 54,0%. Отново, както при частните търговци на едро, по-често се срещат нечестните частни търговци на дребно, които вземат стоки на консигнация и дълго време след това не си уреждат сметките.

В третия ъгъл в „Бермудския триъгълник“ от ненадеждни партньори се намират държавните търговци на едро или държавните предприятия. Случаят с тях обаче е малко по-особен. От фирмите, които нямат понесени финансови щети, 52,1% са имали търговски отношения с държавни предприятия, а от фирмите, които имат нанесени финансови щети, 58,5% са имали вземане-даване с подобни предприятия. Съотношението честни – нечестни държавни търговци на едро се съизмерва на 51,0% към 49,0%, т.е. почти по равно или няма статистически значима разлика.

Единствено държавните ведомства правят изключение от така представената картина. Взаимовръзката между справедливото отношение към интересите на фирмите и търговските им връзки с държавни ведомства е положителна. От фирмите, които нямат понесени финансови щети, 18,8% са търгували с държавни ведомства, докато от фирмите, които са понесли финансови щети, едва 2,5% са търгували с държавни ведомства. Съотношението честни – нечестни държавни ведомства е 90,0% към 10,0%, от което следва, че държавните ведомства (т.е. държавата) са най-коректните платци.

Както се вижда, никак не е успокоителна картината, която се очертава в предприемачеството. Налице е един Бермудски триъгълник от ненадеждни партньори, които биха могли да унищожат напълно предприемаческия успех. Но българските предприемачи проявяват здрав разум и амбиция, за да оцелеят. Те вече масово се ориентират към изграждане на собствени структури за търговия – единственият правилен изход за спасение от ненадеждните партньори.

5. ПРЕДПРИЕМАЧИТЕ КАТО НЕЛОЯЛНИ ПАРТНЬОРИ

Предприемачите понасят сериозни щети от ненадеждните партньори. Обаче не са малко и случаите, когато самите предприемачи се оказват ненадеждни партньори. Това се случва, когато предприемачите с месеци не изплащат работните заплати на своите работници и служители, не внасят нужните социални осигуровки, не осигуряват необходимите условия за труд. По този начин те се превръщат в ненадеждни партньори. В пресата се изнесоха доста факти за некоректни работодатели.

„Глоби за 14 млн. лв. е наложила Главна инспекция по труда на некоректни работодатели от януари до септември 2012 г. При 42 000 проверки трудовите полицаи са разкрили 200 хил. нарушения на трудовото законодателство. Близо 60% от тях са свързани със забавяне на заплати, нарушаване на режима на работното време и наемане на служители без трудов договор. Останалите глоби са заради неспазването на условията за безопасен труд.“ (В-к „Стандарт“, 24.08.2010 г.).

Особено показателен е случаят с Оловно-цинковия комбинат в Кърджали. Много се писа и коментира за положението в него. Работниците месеци наред се бунтуваха и стачкуваха, за да си получат заплатите. Но комбинатът затъваше все повече. И започнаха масови съкращения на работници.

„Едва 30 души ще останат на работа в Оловно-цинковия комбинат в Кърджали, където допреди няколко месеца препитание намираха 550 души от региона.“ (В-к „Стандарт“ 24.08.2010 г.).

Също тежък беше случаят с Военния машиностроителен завод в Сопот. За октомври, ноември и декември 2012 г. не бяха изплатени заплати на работниците. През декември те започнаха ежедневни протести и стачки, които продължиха до края на януари 2013 г. Техният случай, отразен подробно от медиите, се превърна в общонационален проблем. Това предизвика намесата на правителството, защото ВМЗ е държавно предприятие. Първо се опитаха да го приватизират. Единственият купувач, софийската фирма „ЕМКО“ ЕООД настояваше да съкрати 2000 души от 3200 заети във ВМЗ-Сопот. Това предизвика несъгласието на представителите на КТ „Подкрепа“ и КНСБ, които заявиха, че „няма да се съгласят с подобни условия, тъй като в приетата от парламента стратегия за приватизация и процедура за продажба на ВМЗ са разписани социални клаузи, които не подлежат на преговаряне.“ (В-к „Труд“ 26.01.2013 г.).

И тогава се намеси правителството. Добрата новина, че са намерени средства за затъналото предприятие, съобщи тогавашният премиер Бойко Борисов:

„Преведохме близо 4 млн. лв. на ВМЗ, тъй като дойдоха пари от международен контрагент за изпълнена поръчка. Данъчните ще вдигнат запора от сметките на ВМЗ, които са блокирани заради дългове към държавата. Така хората ще могат да получат заплатите си за октомври и ноември, както и парите си за декември.“ (В-к „Преса“ 14.11.2012 г.).

ВМЗ успя да избегне фалита. Министърът на икономиката и енергетиката Драгомир Стойнев заяви, че „по новата оперативна програма „Иновации и конкурентоспособност“ са отделени 250 млн. евро повече за българския бизнес в сравнение с миналия програмен период... Дълговете на ВМЗ – Сопот са се стопили с 20 млн. лева, заплатите се получават редовно.“ (В-к „Телеграф“ 22.05.2014 г.).

Както се вижда от посочените факти, някои от предприемачите също се проявяват като ненадеждни и нелоялни партньори. Те наемат работници и служители, но не им изплащат коректно и навреме отработения труд. Техните некоректни действия създават неравенства сред работниците и служителите, които реагират по различни начини. Всичко това води до ескалация на социалното напрежение в обществото, породено от нарушаването основни човешки права.

Литература

Дракър, П. 1992. Новаторство и предприемачество. Издателство „Хр. Ботев“, София.

Манолов, К. 2006. Предприемачеството. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София.

Петров, Г. 1990. Крахът на тоталитарната система. Култура, София.

Христосков, Й. и др. 1996. Предприемачеството в преходния период. В: Генов, В. (ред.). Развитие на човека в България. Наука и изкуство, София.

В-к „Преса“, 14.11.2012 г.

В-к „Стандарт“, 24.08. 2010 г.

В-к „Телеграф“, 22.05.2014 г.

В-к „Груд“, 26.01. 2013 г.

БЪЛГАРСКИТЕ ГРАЖДАНИ И ЕВРОПЕЙСКАТА ГРАЖДАНСКА ИНИЦИАТИВА – НОВИ ДЕМОКРАТИЧНИ ТЕРИТОРИИ?

Виктор Михайлов

Четвърт век след началото на процеса на демократизация в България пред българските граждани се откриват нови възможности за гражданско участие. По силата на Регламент № 211/2011 те могат да се възползват от правото да участват като организатори и поддръжници на Европейска гражданска инициатива (ЕГИ). Така българските граждани получиха инструмент, чрез който могат да влияят на политическия дневен ред на ЕС и да участват в демократичните процеси на тази единствена по природата си общност.

Според дадената в нормативния акт дефиниция Европейската гражданска инициатива се определя като „инициатива, внесена в Комисията в съответствие с настоящия регламент, с която Комисията се приканва да представи подходящо предложение в рамките на правомощията ѝ по въпроси, за които гражданите считат, че за целите на прилагането на Договорите е необходим правен акт на Съюза, и която е получила подкрепата на най-малко един милион имащи право да я подпишат поддръжници, които произхождат от най-малко една четвърт от всички държави-членки“.

Стартът на Европейската гражданска инициатива бе даден на 1 април 2012 г. Към настоящия момент (края на месец септември 2014 г.) до Европейската комисия са подадени документи за регистрацията на общо 48 граждански инициативи. Три инициативи надхвърлиха заложените минимум от 1 милион заявления за подкрепа от поне 7 държави-членки – за две от тях Комисията вече представи своето заключение, а при третата събраните заявления са внесени в ЕК и очакват институцията да се произнесе. Към момента 3 ЕГИ са в процес на събиране на подписи, 13 приключиха, без да съберат нужната подкрепа, а 9 инициативи бяха оттеглени от организаторите. На 20 инициативи (близо 40% от общия брой) Комисията отказа регистрацията още на начален етап на основание, че предложената гражданска инициатива попада по очевиден начин извън обхвата на правомощията на Комисията да представи предложение за правен акт на Съюза с цел изпълнение на Договорите.

Успяха ли българските граждани да се възползват от своето ново право и да се превърнат в активен участник в утвърждаването на Европейската гражданска инициатива? В значителна степен можем да отговорим положително на този въпрос. В течение на изследването се установи, че с осъществяването на 11 от общо 19 провеждани или вече проведени граждански инициативи са свързани български граждани – в това число като членове на гражданския комитет, регистрирал инициативата, както и като местни партньори, координатори или застъпници.

В процеса на работа бяха проведени интервюта с поне един представител на 10 от 11-те посочени инициативи. Профилът на българските граждани, ангажирани се с организацията на ЕГИ, е разнообразен и включва представители на много обществени групи. От една страна, сериозно участие регистрират българските синдикати, които подкрепиха и съорганизираха няколко инициативи. Традиционен партньор са и български граждански организации, които по дефиниция застъпват и популяризират

определени теми от дневния ред на обществото. Трета значителна група е тази на индивидуално участващите български граждани – студенти, доброволци и ентузиастични с различна лична мотивация за включване в процеса на кампаниите.

Резултатите показват, че три от проведените до този момент инициативи успяха да достигнат нужния за Република България брой на изявления за подкрепа (13 500) – „Безусловен базов доход“, „Спрете вивисекцията“ и „Европейска инициатива за медиен плурализъм“. Стабилни са резултатите, които регистрира все още протичащата инициатива „Weed Like to Talk“, събрала на този етап подкрепата на близо 10 000 български граждани и запазваща реална възможност да се превърне в четвъртата успешна инициатива у нас. Представянето на останалите инициативи е вяло, като само 4 от тях успяха да преминат 1000 изявления за подкрепа.

Защо едни инициативи успяват в България, а други не? За да бъде пълноценно използвано това право от българските граждани, е необходимо наличието на редица фактори, без които ЕГИ би останала единствено лишена от практическо съдържание формална възможност, разписана в европейското законодателство.

Първата предпоставка за активното и ефективно участие на българските граждани в Европейската гражданска инициатива е доброто познаване на това тяхно право и неговия механизъм на прилагане. Изминалите вече близо 5 години от влизането в сила на Договора и 4 години от приемането на Регламент 211/2011 са един достатъчно дълъг период, в който българските граждани биха могли да се запознаят със съдържанието и процедурите на ЕГИ.

Гражданската инициатива като форма на демокрация на участието не е непозната в Република България. Законът за пряко участие на гражданите в държавната власт и местното самоуправление през 2009 г.⁴⁶ въведе института на националната гражданска инициатива, чрез който гражданите могат да правят предложения до Народното събрание или до органите на централната изпълнителна власт за решаване на въпроси от национално значение. Следователно Европейската гражданска инициатива по същество не се явява нов за българските граждани механизъм, тъй като на национално ниво вече съществува предвиден в законодателството на страната сроден инструмент. Друг е въпросът доколко интензивно е използвано това право до този момент и дали на практика българите го припознават като възможност за активно въздействие върху управлението на страната.

Информирани ли са българските граждани за правото си да организират и да се включат в Европейска гражданска инициатива? Според експресно проучване на общественото мнение в ЕС №294 на Евробарометър от март 2010 година седем от всеки десет европейски граждани разпознават своето право да участват в Европейската гражданска инициатива. 61% от българските граждани (при средно 68% за ЕС-27) също заявяват познаване на това свое право. (Flash EB №294, 2010). Две години по-късно този процент отбелязва ръст и българските граждани, разпознаващи своето право да участват в Европейската гражданска инициатива, достигат 73% (ръст от 12%). Така,

делът на информираниите българи съвпада със средното ниво за ЕС-27, което също е 73%. (Flash EB №365, 2012)

На практика обаче се наблюдава един много ясно изразен феномен – данните в изследванията на Евробарометър сериозно се разминават с преките впечатления на българските съорганизатори и местни партньори, придобити в процеса на тяхната дейност. На зададения на респондентите въпрос доколко българските граждани познават Европейската гражданска инициатива съвпадат единодушните и категорични отговори, че в България Европейската гражданска инициатива „изобщо“ не е позната и „почти никой“ от българските граждани не е запознат с нейното съдържание. Един от респондентите посочва, че преди да се включи в съответната кампания също не е бил запознат със съществуването на Европейската гражданска инициатива. Друг от тях споделя, че дори на институционално ниво инструментът не е достатъчно познат, като посочва, че са срещнали трудности, докато открият експерт в Комисията за защита на личните данни, който може да отговори конкретно на въпросите им по процедурата.

Въпросът за познаването на ЕГИ следва да се разглежда и в по-цялостния контекст на информираността на българските граждани по отношение на Европейския съюз и въпросите, свързани с неговата същност, институции и техните правомощия. По думите на един от респондентите българските граждани „нямат разбирането и за важността на решенията, които се вземат на европейско ниво... всичко това е далеч от тяхната действителност и не представлява почти никакъв интерес за повечето от тях“.

На практика тези обстоятелства принуждава българските съорганизатори на различните инициативи да провеждат двойна разяснителна кампания. От една страна, налага се да запознават потенциалните си поддръжници със същността и механизма на ЕГИ, как чрез нея гражданите могат да въздействат на политическия процес в ЕС, какви са разликите между ЕГИ и обикновената петиция и, не на последно място, как функционират самите европейски институции и какви са правомощията и ролята на всяка една от тях в политическия процес. От друга страна, организаторите трябва да информират и агитират и в полза на съдържателните аспекти на своята инициатива, за да убедят българските граждани в правотата на своята кауза и да съберат нужните изявления за подкрепа. По този начин се затруднява не само нормалното и ефективно протичане на кампаниите, но се оказва и допълнителен натиск върху ресурсното обезпечаване на организаторите.

Важна роля за повишаване на информираността във всяко едно общество, в това число и българското, играят медиите, които чрез отразяване на кампаниите биха спомогнали за по-нататъшното популяризиране на Европейската гражданска инициатива. На този етап българските телевизия, радио и преса остават пасивни и като цяло не отразяват и не дават гласност на провежданите в България инициативи въпреки целенасочените усилия на част от местните партньори. Българските респонденти съобщават за незаинтересованост и липса на съдействие, особено що се отнася до „безвъзмездната медийна подкрепа“, като достъпът до медиите се оценява като „затруднен“.

Следва да посочим, че условие *sine qua non* за участие на българските граждани в Европейската гражданска инициатива е достъпността на кампаниите, разглеждана като възможност да бъде получена информация, да се формира мнение и да се изрази подкрепа в съответната форма онлайн или на хартиен носител. Предвид факта, че в

голяма степен местните съорганизатори и партньори в България рядко разполагат с ресурси за провеждане на кампания на терен и за мащабно набиране на подписи на хартиен носител извън малки общности по интереси, а медийно отразяване твърде често липсва, единствената възможност за българските граждани да се информират и да подкрепят ЕГИ обикновено остава онлайн. В това направление българите се сблъскват с две предизвикателства – езикова и компютърна грамотност. Те формират своеобразен двоен ценз и изключват от участие една значителна част от населението на страната.

По отношение на компютърната грамотност на българските граждани данни можем да почерпим от проучването на Европейската комисия „Digital Agenda Scoreboard 2014“. Информацията за Република България⁴⁷ предоставя важни за нашето изследване индикатори – брой на българските граждани, които никога не са използвали интернет, и ниво на цифрова грамотност на населението. Според данните за 2013 година 41% от българските граждани никога не са използвали интернет (при средно 20% за ЕС28). От друга страна, внушителен процент български граждани (81% за 2012 г.) не притежават никакви или имат единствено ниски цифрови умения (при 47% за ЕС28). Тези данни поставят под съмнение възможността на огромна част от българското население да осъществи достъп до онези Европейски граждански инициативи, които се провеждат единствено или преобладаващо онлайн.

По отношение на втория компонент – чуждоезикова грамотност на българските граждани - реалностите също са обезпокоителни. Подробна информация предоставя Специален Евробарометър №386 (от юни 2012 г.). Според наличните данни 48% от българските граждани говорят поне един език, освен майчиния си, на който могат свободно да водят разговор. Трябва да се има предвид, че в тази група се включва и руският език, който не е част от необходимите езици за достъп до Европейската гражданска инициатива. Това на практика означава, че 52% от българските граждани нямат нужните езикови умения на друг език освен български. Разпределението по езиците, които владеят българските граждани, е следното: английски – 25%, руски – 23%, немски - 8%, френски – 2%. Дори механичният сбор на онези българи, които говорят един от водещите 3 езика в ЕС (и най-чести езикови версии при интернет страниците на инициативите), не надхвърля 35% или малко над 1/3 от населението на страната.

Ако основна платформа за достъп на европейските граждани до дадена инициатива е нейната интернет страница, то от важно значение за достъпността до нея е наличието на съответната езикова версия. Посочените по-горе 2/3 от българските граждани (при положение, че са сред процента с достъп до интернет и са с достатъчно висока цифрова грамотност), които не владеят чужд език, биха могли да се осведомят, да формират позиция и да се включат в дадена инициатива, само ако тя е представена на родния им български език. В тази насока съотношението е следното: от проведените и провеждащите се към този момент 19 Европейски граждански инициативи 9 имат

версия на български език⁴⁸, 10 нямат българска версия или изобщо не разполагат с интернет страница.

От посочените данни може да се направи изводът, че близо 2/3 от българите са лишени от възможността самостоятелно да получат информация и да подкрепят инициативи, които не са представени на български език, а такива са над 50% от проведените и провеждащите се ЕГИ. С други думи, те остават недостъпни за тази група български граждани.

В противовес на вече цитираните данни за сравнително високото ниво на запознатост с ЕГИ, демонстрирано в проучванията на Евробарометър, е делът на българските граждани, изявили склонност да се възползват на практика от това свое право. Стандартно проучване №73 на Евробарометър от пролетта на 2010 година показва, че едва 15% от българските граждани смятат за "Вероятно" (отговори "Много вероятно" и "Относително вероятно") да използват Европейската гражданска инициатива при средни нива за ЕС27 от 22%. Данните от следващия Евробарометър №78 (от ноември 2012 година) са с близки показатели, като 16% от запитаните българи обявяват, че биха взели участие в Европейска гражданска инициатива.

Къде се крият причините за неохотата, с която българските граждани подхождат към възможността да се включат в Европейска гражданска инициатива? Респондентите разпознават няколко основни мотива, които създават нежелание за ангажиране с подкрепа за техните кампании. От една страна, изтъква се общото недоверие на българските граждани към институциите. От друга, отговор се търси в липсата на демократични традиции и фактът, че „гражданското общество тук е изключително незряло и в начален процес на развитие, осъзнаване и структуриране“. Всичко това рефлектира върху отношението на гражданите и към Европейската гражданска инициатива. По думите на местен доброволец българските граждани „не само не го познават (*инструмента*), но и не вярват в него“.

Значителни притеснения сред българските граждани предизвиква изискването за предоставяне на подробни лични данни и общото усещане за несигурност по отношение на това как те ще бъдат използвани и дали с тях няма да се злоупотреби. Според един от респондентите „това автоматично настройва хората да са нащрек, особено в България, като се има предвид колко крехка е защитата на личните данни тук“. Респондентите съобщават и за значителен дял от потенциални поддръжници, които въпреки първоначалната си нагласа се отказват от намерението да подкрепят съответната инициатива, щом разберат, че от тях се изисква да предоставят своя единен граждански номер. Това поведение интервюираните обясняват с обстоятелството, че българските граждани са честа жертва на измами от подобно естество.

Прегледът на кампаниите затвърждава извода, че на пръв поглед е трудно да се установи „рецепта“, която гарантира успеха на ЕГИ в България. Безспорно, важно условие е наличието на активно представителство на съответната инициатива в

В това число включваме интернет страници на инициативите, които разполагат с цялостна версия на български език, такива с частична версия (например, най-общи рамки на съответната инициатива и инструкции за подписване на изявление за подкрепа), както и партньорски страници на български език във Фейсбук (такъв е случаят с инициативата Weed Like to Talk). Данните са валидни към месец септември 2014 г.

страната. Без локален партньор, който да провежда необходимите дейности на място, да начертае ясна стратегия на действие и да следи за разумното ѝ изпълнение, на този етап е невъзможна мобилизацията на достатъчен брой поддръжници. Ето защо човешкият фактор в лицето на мотивирани организатори и голям брой доброволци, които системно да изграждат мрежи от поддръжници и да търсят съмишленици, е водещ. Слабият неправителствен сектор в страната и липсата на ресурси правят почти невъзможно провеждането на пълноценна национална кампания и на този етап предимно мобилизацията на вече съществуващи групи с убеждения, покриващи се с предмета на инициативите, е в основата на успешните примери. Практиката доказва, че често слабо запознати по въпросите на Европейския съюз български граждани, любители, ентузиаста и неформални групи без опит в гражданските движения, могат да постигнат по-съществени резултати от професионалните граждански организации, които познават механизмите на въздействие в детайли. Такъв беше случаят на инициативата срещу опитите върху животни, мобилизираща членове на големи по мащаб си страници в социалните мрежи. На тази база са и добрите постижения на инициативата за “Weed Like to Talk”, проведена изцяло на доброволчески принцип. Единствено ЕГИ „Безусловен базов доход“, подкрепена от един от водещите синдикати в страната, успя да събере по-голям брой поддръжници на национално ниво.

Друга важна предпоставка за успех обхваща тематичния спектър на гражданските инициативи. Практиката показва, че дори ЕГИ, които получават изключително обществено внимание в други страни-членки или ЕС като цяло, но не са обект на обществена чувствителност в България (дори дефинирани като „теми табу“ от един от респондентите), трудно биха могли да изпълнят изискванията, заложи в регламента. Инициативите „Един от нас“ и „Водата е човешко право“, събрали подкрепа от повече от 1 милион европейски граждани, получиха минимален отзвук в нашата страна. За сметка на това, кампаниите „Безусловен базов доход“ (вероятно като отклик на завишената социална чувствителност на българското общество) и „Европейската инициатива за медиен плурализъм“ (друг наболял проблем у нас, свързан със свободата на медиите и монопола върху тях), получиха несъразмерно висока подкрепа в сравнение с като цяло по-вялото им представяне в другите страни-членки.

Оценката на респондентите за ползите от Европейската гражданска инициатива варира. Въпреки че в мнозинството си те съзнават факта, че възможността една инициатива да се превърне в законодателно предложение зависи преди всичко от добрата воля на Европейската комисия и в сегашния си вид тя „не се оказва ефективно средство за реално участие на гражданите в процеса на формиране на решения в ЕС“, българските граждани откриват в провеждането на ЕГИ редица предимства както за своите организации, така и за застъпените от тях каузи.

Интервюираните български граждани заявяват различна по естеството си мотивация да съорганизират и подкрепят ЕГИ. Някои от тях го правят „по лично убеждение“ и „по природа“, други виждат гражданската инициатива като естествено продължение на осъществяваната от тях дейност, като нов път за утвърждаване и стимулиране на дадена кауза или като средство за „промяна в обществената действителност“. Респондент, участвал в гражданския комитет на първата в историята на ЕС Европейска гражданска инициатива, заявява: „Подкрепих ЕГИ, защото вярвам, че заедно можем повече, а като

граждани трябва да изказваме желанията си ясно и категорично пред политиците, защото ние сме тези, които ги избираме и вярвам, че имаме право на избор на бъдеще и на начин на живот“. Тази теза намира потвърждение и в мнението на друг от респондентите, който определя гражданското участие като „път към решението на проблемите на съвременната демокрация“, а ЕГИ като „начина, по който може това да сработи и да се събуди гражданския интерес и участие“. От своя страна, представителите на граждански организации виждат и допълнителни ползи в лицето на нови възможности за НПО да създават „трайна мрежа“ в гражданския сектор на Европа, а гласът им да „става по-силен на ЕС ниво, особено пред политическите актьори в Брюксел“.

В заключение е важно да се изтъкне, че през изминалите повече от две години българските граждани и неправителствени организации дадоха своя принос за утвърждаването на Европейската гражданска инициатива, за натрупването на ценен организационен опит и за открояването на немалкото предизвикателства пред този демократичен механизъм. Практиката доказва, че успешното провеждане на инициативи в България е възможно, че въпреки проблемите гражданското общество в страната може да участва в дефинирането на приоритетите в дневния ред на Европейския съюз и да извоюва нови демократични територии, а българските граждани могат да вербализират и защитават автентични и важни за тях каузи. Чрез Европейската гражданска инициатива те участваха и участват в дебатите по поставените в инициативите въпроси, като формират и изразяват мнение, получават информация и активно взаимодействат. Българските граждани заемат своето съществено място в този дебат, с което допринасят за укрепването на демокрацията не само на европейско, но и на национално ниво.

Безспорно е, че предстои още много работа по популяризирането и утвърждаването на Европейската гражданска инициатива. Ако днес българските граждани и този вече не толкова нов инструмент на демокрацията на участието са преди всичко далечни познати, които все още подхождат с недоверие един към друг, това дали ще се превърнат в добри приятели зависи от усилията на гражданските организации у нас, от ангажираността на медиите и смелостта на самите български граждани да бъдат част европейското гражданско общество.

СОЦИОКУЛТУРНИ ОПРЕДЕЛИТЕЛИ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА КУЛТУРА

Веселин Босаков

Теоретични постановки, при които теоретизирането е по-важно от самата теория

Различните определения на политическата култура по един или друг начин съдържат в себе си компонентите „ценности“, „културни норми и правила на поведение“ и „социален ред“. Доколкото културно-историческото развитие на едно общество и политическият процес в това общество пораждаат определен тип идеи, схващания, вярвания и правила за поведение, дотолкова те могат да бъдат анализирани като основа за формиране на цялостна политическа култура, която е резултат от дейността на предишни поколения. Антоний Тодоров говори за „институционално-културен комплекс“, като под това разбира взаимодействието на културно-исторически и институционално-политически процеси в дадено общество, взаимодействие, пораждащо комплекс от разпространени идеи, вярвания, навици и практики, правила и норми, материални структури, които в своята цялост формират общата политико-културна среда на индивидуалното и колективното социално действие (Тодоров 2009:17-36). Заварената социокултурна среда оказва влияние върху социалното и политическото поведение на индивидите, но тя не е векторна детерминанта на това поведение, поради факта, че чрез социалните си действия хората са в състояние да променят заварената действителност. Съзнателно действащият индивид се състои, образно казано, от две измерения – нормативно и креативно. Нормативното измерение е резултат от интериоризирането на наиндивидуалните образци и правила на поведение, интериоризиране, осъществявано в процеса на социализация. Креативното измерение е свързано с Аз-а на личността и от нейния активизъм зависи доколко комплексният резултат от дейността на предишните поколения може да бъде „коригиран“ (респ. изцяло променен) посредством нови форми на социално включване и/или политическо участие.

Културно-историческото детерминиране на политическата култура помага на изследвателя да определи доминиращия тип политическа култура в дадено общество, като за целта обяснителният механизъм е свързан както с проследяване на исторически предпоставки и събития, така и с национални характеристики и особености на изследваното общество. Обобщеното определение на политическата култура имплицитно съдържа в себе си триадата „ценности – социализация – социален ред“ дотолкова, доколкото разглежда политическата култура като резултат от цялостна индивидуална или групова дейност за усвояване, оценка, изменение и регулиране на принципите на политическите отношения в обществото. Политическата култура е исторически формирана съвкупност от явни и/или скрити представи за различни аспекти от политическия живот, който отразява:

- Политически знания, ценности и идеали;
- Политически норми и традиции;
- Образци на политическо поведение и начини на действие.

Ценностите

Радикалната отлика на човешката реалност са смисловите отношения и ценностното отнасяне в сама по себе си безсмислена безкрайност на световните събития (Вебер 1998). Според Вебер действащите ценности в дадено общество или социална група са фактор, който обуславя социалното и политическото поведение на индивида. Разбира се, като специфичен продукт на културата – тук повтаряме изказаното вече от нас убеждение – политическата култура от своя страна до голяма степен определя значимите характеристики на социокултурната система, между които и политическите ѝ характеристики.

В теоретичен план към ценностите може да се подхожда аксиологически и социологически. Те могат да бъдат съотнасяни към разбирането и обяснението на всекидневния живот, социалната система, индивидуалното и групово социално действие, интересите, съзнателната реакция на хората, нагласата им за дефиниция на ситуацията, в която се намират, изборът, наблюдението и оценката на заобикалящите ги културно обусловени факти. Деленията, класификациите и типизациите на ценностите са най-различни. Говорим за позитивни и негативни ценности, относителни и абсолютни ценности, ценностни съждения и реални съждения, оценяващо изследване и изследване, свободно от ценности. С други думи, присъствието и влиянието на ценностите е осезаемо практически във всички социални и психологически феномени. Ценността се определя най-често като същност на предмета, явлението, свойството, която е нужна на хората или на определена личност за удовлетворяването на потребности, а също и идеи и подбуди в качеството на норми, идеали, цели и интереси. Ценността е иманентно присъща на социалната дейност и психологическото поведение. Ценностите са устойчиви убеждения в това, че определен начин на поведение или крайна цел са по-предпочитани от лична или социална гледна точка, отколкото друга (противоположна) цел или начин на поведение.

Ценностите са начало на човешкото съществуване. Те са праначало. Човешкият живот се направлява и осмисля от ценности. Фундаментът на обществата е изграден от ценности. Ценностите са видимост на осъществени блага (респ. благоденствие). Те легитимират и мотивират социалните действия. Всяка ценност в сравнение с емпиричната (фактическата) реалност е идеална и не е подвластна на природната каузалност, а това означава, че всяка ценност е въпрос на избор. Реализираната ценност се преживява като благо (Фотев 2009: 7-8). Източниците на човешките ценности може да бъдат проследени както в културата, обществото и неговите институции, така и в личността. Ценностите могат да бъдат обглеждани от изследователя като:

Идеален еталон;

Оценъчен стандарт;

Основа на жизнената дейност;

Мотив за дейност.

В социокултурен контекст на преден план излизат регулиращата и санкциониращата роли на ценностите като механизъм за поощряване на позволеното и наказване на забраненото. В съдържателно отношение, въпреки че изказът е коренно различен, това се потвърждава от различни учени като Goren (Goren 2010), Московичи, Мендрас

(Мендрас 2002) и др.

Политическите ценности са двигател на ориентации, нагласи, обичаи и готовност за действие по отношение на политическото и предоставят възможности за солидарни политически действия. Ако политическите ценности насърчават публичната дискусия, то последната ще разкрива конкуренцията на интересите и на отнасящите се до тях програми за политическо действие, както и ще поощрява дебати по разбирането за справедливост.

Разликата между модерните и традиционните ценностни стилове може да бъде илюстрирана чрез дихотомията „традиционно – модерно”. Двете части на тази дихотомия трябва да бъдат разглеждани като идеални типизации в смисъла на „идеалните типове” на Макс Вебер. В традиционното общество ценностите като смислова констелация са кристализирали, безвъпросни, очевидни и несъмнени. Социалната природа на традиционното действие не се проблематизира, т.е. не се поставя въпросът как то е възможно. Действието протича като че ли автоматично. Действащият не може нито да прибави, нито да отнеме нещо от кристализирания и напълно наиндивидуален модел (образец) на действието. Защото промяната на модела (образеца) се смята за нелегитимна.

Миналото няма датировка, то се слива с вечността. Силата на традицията се състои в нейната вечност. В традиционното общество вечността пряко участва в социалния свят и е в основата на социалната онтология. Затова традиционното общество не познава сериозни, вътрешнопредизвикани кризи. Авторитетът на миналото е неприкосновен и свещен. Промяната се смята за разрушителна, безсмислена.

Модерността е коренно преобразуване на социалната онтология, защото променя преживяването на структурните елементи на времето. Времеви хоризонти на съществуването се преобръщат. Смесовият резервоар се измества от миналото и се ситуира в бъдещето. Гласът на миналото заглъхва, а настоящето е важно само дотолкова, доколкото разкрива възможности, които могат да бъдат осъществени в обозримо бъдеще. Целерационалното и ценностно-рационалното действия преодоляват традицията и са типични характеристики на модерността, в която кръговратът на времето се разкъсва и то става векторно. Гладът за бъдеще, което става настояще и потъва в миналото, ражда серийно производство на несигурност, а тя от своя страна се превръща във фундаментална онтологична характеристика на човека. Непрекъснатото деструктуриране и структуриране отново на социалността, обезсмислянето на смисли и изграждане на нови смисли са в основата на разтърсващия живота релативизъм, който е една от най-тежките болести на модерността. Модерният човек е победил традицията, но с това е разрушил и общността, озовавайки се във фрагментаризиран социален свят, генериращ кризи (Фотев 2000).

Подкрепата на демократичните ценностни приоритети като толерантност, уважение, оценяване и разбиране на мултикултурните различия, човешко достойнство, свобода, демокрация, равенство, върховенство на закона и спазване на човешките права са основни цели на ЕС, изложени в началото на Договора от Лисабон. Тези общи цели са допълнени от насърчаване на социалната справедливост, уважаване на другостта и приемане на различието като висша ценност, ведно със защитата и борбата срещу социалното изключване и дискриминацията. В съвременните мултикултурни общества

демократичната политическа култура не бива да се спира пред границите на етнокултурните и религиозните различия. Устойчивата интеграция на обществото е немислима без доверие, толерантност и взаимно признаване на ценностите на културноестетична, етнокултурна, идеологическа и/или религиозна основа. Недопустимо е на равнището на политическата култура да е налице тенденция към асимилация, а на равнището на етнорелигиозния всекидневен живот – тенденция към диференциация. Минимално условие за публично разбирателство е наличието на възможности за постоянен превод, който да спомага изграждането на общ език на политическата ценностна система. Освен това трябва да има известно количество споделени познания по история, от които да се захранва колективната политическа идентичност. Тук своята дума казва социализацията.

Социализацията

В България основните конфликтни полета в социализационния процес се ситуират в преходите между различните институции. Чрез неизявената, но реално структурираща житейските шансове двойственост на социалната оценка за постигнатите резултати, преходите между различните стадии на социализация са опосредствани от паралелно функциониращи предусловия. Те превръщат социализацията в поле на конфликт между семейство и училище, образование и труд, социална реализация и политическа позиция (Гълъбов 2012). У нас университетите продължават да са кули със самостоятелен живот, а не пазарни субекти, които реагират на стимули. Висшите учебни заведения произвеждат два пъти повече висшисти, отколкото икономиката може да поеме. Последниците от тази практика са налице – завършват специалисти, които няма къде да се реализират, защото няма търсене за специалностите им, а там, където има търсене, липсват кадри. За пет години българските университети ще произведат около 60 000 икономисти, 30 000 кадри за администрацията, а едва 6 000 лекари. От лекарите обаче голяма част се обучават в момента, а друга част са чужденци, които няма да останат в страната.

Процесът на социализация продължава да бъде компрометиран от отказа от постигане на споделена реинтерпретация на миналото, ориентирана към настоящето. Отлаганите, пренебрегвани и потискани конфликти не могат да осигурят надеждна база за реинтеграция в едно променящо се общество, в което социалната и политическата компетентност са продукт на компрометирана социализация. За поколението, което през 1989 г. е било на 40 години е характерно, че публичното говорене винаги е различно от мисленето и от собственото мнение. Това е и реалният проблем на българския преход – реализират го хора с изначален морален дефицит. Днес, когато поколението на 40-годишните през 1989 г. слиза от политическата сцена, всичко е в ръцете на новите поколения – тези, които сега са на 35-40 години.

Двадесет и пет години след началото на демократичните промени в България колективната памет за социалистическа България постепенно избледнява, а познанието за този период изчезва. Това показват резултатите от национално представително проучване на общественото мнение, извършено от „Алфа рисърч“. 94% от най-младото поколение (на възраст между 16 и 30 години) споделят, че не знаят почти нищо за този период. 40% от тях не могат да посочат дали краят на комунизма е белязан от рухването

на Берлинската, Московската, Софийската или Китайската стена. 92% не познават нито в реален, нито в метафоричен смисъл границите на комунистическия блок. Познанията за епохата на комунизма се опират преди всичко на личните впечатления и разговори. Незначителен е дялът на хората, които знаят за този период от книга (10%), филм, публицистично предаване (16%), училище или университет (10%). Липсата на дебат в медиите и публичното пространство, както и абдикацията на културните и образователни институции от темите за този период, лишават новите поколения от познание за идеологическата и политическа същност на комунистическия режим, за неговия обхват и неговия крах. Така постепенно социализмът бива забравян, а неуспехите на прехода го митологизират и идеологизират. За значителна част от българските граждани големите политически фигури и събития от края на 90-те – Маргарет Тачър, Хелмут Кол, Михаил Горбачов, Лех Валенса, рухването на Берлинската стена, са изместени от битовите спомени.

В края на 2014 г. обществото се лута между идеализацията на годините на младостта, „работата за всички“, „безплатното здравеопазване“, мозаечните спомени за „манифестациите“, „дефицита на стоки“, „ограниченията за пътуване“, „липсата на свобода“ и „репресиите над инакомислещите“. 25 години след края на социализма оценката за него е силно поляризирана и детерминирана почти изцяло от идеологическите убеждения на хората. Така например хората с леви политически възгледи виждат в този период преди всичко спокойствието и сигурността. Липсата на безработица, безплатното здравеопазване, доброто образование и индустриализацията на страната са най-силните аргументи за позитивните оценки на този период, чийто изразител е основно най-възрастното поколение, при което левият и поколенческият прочит съвпадат. За хората с десни възгледи това е строй, при който са ограничавани основни права и свободи, период на утопия и обществени заблуди. И докато левият прочит не вижда никаква сянка върху социализма, десният „признава“ наличието на някои социални постижения – достъпно здравеопазване, постижения в образованието и науката, ниска безработица, спокойствие и др. (Алфа Рисърч 2014).

Образованието обхваща два компонента – обучение и възпитание. Обучението включва овладяването на учебния материал, придобиването на знания за определени факти от заобикалящия ни свят, а възпитанието – създаването на определена ценностна система. Иначе казано, едната цел е да се създадат условия за формиране на ценности свързани с чувството за българската национална идентичност, уважение към другия, съпричастност и демократично гражданство, основано на правата и отговорностите на гражданите, а другата – да се създадат условия за формиране на конкретни знания. Образователните институции не трябва да индоктринират, а да изграждат информираност и морална компетентност.

Основни елементи на онова, което следва да бъде анализирано като национална българска политическа култура

Иван Хаджийски говори за три главни периода в историческото ни развитие:

Колективизъм (селячество);

Индивидуализъм (дребно занаятчийство);

Егоизъм (търговци и капиталисти).

Тези периоди са рожба на различни обществени епохи и имат за носители различни обществени групи (Хаджийски 1997).

Съвременната българска политическа култура е резултат от сложно преплитане на наследени и нови разбирания, възгледи, ценности, практики и непрекъснато усвояване на модуси на политическо ангажиране и поведение. Преобладаващата политическа култура в България днес е белязана силно от общностен консерватизъм, национални блянове, персонализъм и недоверие към политическата класа като цяло.

Активистката култура е ограничена, разделена на два противоположни полюса: гражданската активност и националистическата мобилизация. Синдикалното ангажиране остава формално и професионализирано, синдикатите са в доста слаба позиция в съществуващата система на социален диалог. Гражданският сектор е зависим от външно финансиране, има малко вътрешни опори и ограничено подпомага гражданското участие. Такова съществува, но само в ограничени и разпръснати сектори на обществото, като се проявява по-скоро спорадично (Тодоров 2011).

В съвременната българска политическа култура битуват характеристики, противоположни на класическата гражданска култура, дефинирана от Алмънд и Верба. Белезите на т.нар. партиципативна култура са завършен и цялостен израз на политическите ориентации, при които гласовете на обществото са активно ориентирани към политическата система, а гражданите участват както в политическия, така и в административния процес (Алмънд, Верба 1998). Доминиращата политическа култура у нас е т.нар. поданическа култура, която се характеризира с ниска степен на интензивност. При нея политическите ориентации редуцират претенциите до политико-административния авторитет, а нормативните елементи все още преобладават над познавателните. Личността има пасивна и/или подчинена на системата роля. Обществото и политиката се схващат като фундаментално разделени на добра и лоша половина. Всеки различен възглед по даден проблем се отхвърля като деструктивен. Мачизмът (силната ръка) се котира, а компромисът се приема за слабост. Налице е и свръхстойностяване на политическата власт, разбираана най-вече като контрол над публичните институции. Подобни нагласи омаловажават самостоятелната гражданска инициатива и минимизират вероятността за постигане на важни обществени цели извън институциите и въпреки тях. И още – подобни нагласи взривяват възможността за непартиен подход към политиката и превръщат в утопия активното гражданство и прякото участие в политическия процес. Комплексът за малоценност, проявяващ се в тревожно лутане между мании за национално величие и непрекъснато самосъжаление, както и общностният консерватизъм, израз на който е нежеланието да мислим страната си като модерна държава, са комфортни за повечето от българите, които си представят величието на България най-вече със „старините” и големия исторически разказ, осигуряващ им романтичен прочит на историята.

Въпреки поданическата си политическа култура българинът е свръхполитизиран по простата причина, че политиката е колонизирала всекидневния му живот. Тази колонизация е причина хората да се карат за политика, а близки, приятели и роднини да се разделят заради политика. Всичко това е следствие от несъответствието между структурата на политическата система и доминиращия тип политическа култура.

Подобно несъответствие произвежда фасадна демокрация. Фасадната демокрация като своего рода „беспомощен плурализъм” (Кародърс 2003) определя характеристиките на страните, попаднали в сивата зона на прехода от тоталитаризъм към демокрация.

В последните години се наблюдават зачатъци на дигитална политическа култура. Според резултатите от проект „Е-гражданственост” виртуалната среда и най-вече социалните мрежи създават предпоставки за много повече активност и информираност относно политическия процес, но не повишават непременно значително познанията за политиката, за нейната същност и функции. В този случай налице е възходяща онлайн гражданственост и низходящо офлайн участие. Зараждащата се протестна култура се характеризира с ниски нива на избирателна активност и ниски нива на участие в политически партии, синдикати, граждански и други организации. В мрежата могат да бъдат обособени три типа граждани – симулиращи, информирани и овластени. Симулиращите са е-граждани с множествена идентичност, специално конструирана за онлайн имидж. Информираните са хиперсвързани и често подписват е-каузи, е-петиции и др. Овластените са инициаторите на събития, протести и подписки и блогърите, които пишат най-вече за политика. Най-активните (овластените) във виртуалното пространство са и най-активните в реална среда (Канев, Тодоров 2014).

Литература

- Алмънд, Г., Върба, С. 1998. *Гражданската култура*. София: „ГАЛ-ИКО”.
- Алфа Рисърч. 2014. *Преходът: митове и памет. 25 години по-късно*. Национално представително изследване. <http://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/25-godini-po-kysno-bylgarinyt-zabravia-za-komunizma-6026978>
- Вебер, М. 1998. *Смисъл и ценност*. София: ИК „Критика и хуманизъм”.
- Гълъбов, А. 2012. *Социология на политическото действие*. София: НБУ.
- Канев, Д., Тодоров, А. 2014 (съставителство и научна редакция). *Качество на демокрацията в България*. София: „Изток-Запад”.
- Кародърс, Т. 2003. *Краят на парадигмата на прехода*. Сп. Разум, 1 (03), 18-33.
- Мендрас, А. 2002. *Елементи на социологията*. София: „Кама”.
- Тодоров, А. 2009. *Институционално-културен комплекс или за връзката между политически институции и културна среда*. Сп. Политически изследвания, брой 1-2, 17-36.
- Тодоров, А. 2011. *Българската политическа култура и гражданското участие*. Фондация Фридрих Еберт, бюро България.
- Фотев, Г. 2000. *Криза на легитимността*. София: АИ „Проф. Марин Дринов”.
- Фотев, Г. 2009. *Ценности срещу безпорядък*. София: „Изток-Запад”
- Хаджийски, И. 1997. *Оптимистична теория за нашия народ*. София: „Отечество”.
- Goren, P. 2005 . *Party identification and core political values*, American Journal of Political Sciences, Volume 49, Issue 4, pages 881–896.
- Политически ценности: същност, социокултурна обусловеност и равнище*. Студентски град, http://studentskigrad.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=1305:2011-

[07-04-07-45-52&catid=58:2011-01-05-17-04-22&Itemid=94](#)

Коцева, А. *"Отворено общество": Университетите да се съобразяват с бизнеса, не с кандидат-студентите.* http://novinite.bg/article_print.php?id=81482

ФУНКЦИИ И РОЛЯ НА СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ И СОЦИАЛНИТЕ МЕДИИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА НЕПРАВИТЕЛСТВЕНИЯ СЕКТОР

Ростислав Давидов

Въведение

Социалните мрежи и социалните медии са едни от съвременните проявления на виртуалната реторика в интернет. Несъмнено са настъпили промени в начина на комуникация – „*преди и сега*”, което е резултат от възможности, които ни предоставя нивото на развитие на информационните технологии, и разнообразни начини за връзка между отделни лица, групи, формални и неформални организации. Начинът на организация на работния процес се изменя при голяма част от обществените групи, ангажирани на трудовия пазар.

Темата се откроява с особена актуалност – бързо променяща се среда, която задава нови реалности в комуникативното поведение на организациите и очакванията на уебпосетителите. Социалните платформи, подобно на традиционните медии, предлагат възможности за събиране, споделяне, дискутиране на новини и събитийни дейности с публики, както и даване на гласност, което, в някои случаи, води до промяна на нагласите в обществото.

Акцентът на този доклад е върху ролята на социалните мрежи и социалните медии по време на прехода, като се представят различия в приоритетите при развитието на сектора. Мястото на партньорството между държавната власт и неправителствения сектор е водещо, но днес то се разглежда в контекста на виртуална идентичност, информационни технологии и платформи за комуникация в онлайн среда. Целите са както обзор с оглед уточняване ролята на капацитета на неправителствената организация (НПО), така и представяне на добри практики за е-управление и е-НПО.

Виртуално слово и социални платформи

Въпросът за словото във виртуална среда е дискуссионен през последните години. Цифровата революция доказва, че ефективната комуникация (популяризиране на събитийна дейност и услуги; изграждане и поддържане на институционално присъствие и организационен имидж) се постига чрез владеене и прилагане на мултиумения в няколко направления – виртуална и визуална реторика, информационни технологии, реклама, маркетинг и други.

Социалните платформи са благоприятна среда за виртуално общуване. Според Мавродиева (2010) при социалните мрежи хората с общи интереси се обединяват в общности, като те имат нагласата за споделяне на знания, информация, идеи. НПО като социални общности създават профили, където мобилизират публиките чрез информация за кампании и дискусии по актуални теми.

Функции и роля на сектора

В годините на прехода се осъществяват политики, които целят постигане на развитие в редица сфери, като се цели икономическо (насърчаване на малки и средни стопански единици, задвижване на местни икономики, намаляване на съществуващи

териториални различия) и социално развитие (модернизиране на образователната система, подобряване нивото на здравеопазване, намаляване на бедността, създаване на благоприятни условия за живот на уязвими групи и младежи). Тези процеси доведоха до промени в ролята и значението на НПО. Наблюдава се повишаване броя на тези структури, както и „пренастройване” на целите, които изпълняват в отделни сфери на обществения живот. Тези въпроси са тема за дискусии и изследвания повече от две десетилетия. Дакова и екип (2003) предлагат количествени и качествени констатации за състоянието на сектора, препоръки и прогнози за бъдещето му. Основен ангажимент на изпълнителната власт е партньорство с НПО при провеждане на политиките. Авторите констатираха, че организациите са търсени, за да съдействат при предаване на послания към целеви групи, което по-скоро е посредничество. Ролята на НПО, като исторически феномен, след 1989 г. е ключова при осигуряването на демократично участие на гражданите – коректив и партньор на държавата, макар това да се случва на по-късен етап във времето.

Днес могат да бъдат концептуализирани нови приоритети и поведенчески позиции при комуникативния процес с отделни публики – външни и вътрешни. В резултат на проведени шест регионални срещи в страната в периода декември 2013 г. – април 2014 г., *Българският център за нестопанско право (БЦНП)* публикува Доклад относно настоящите проблеми пред НПО в България. Организационният капацитет е водещ приоритет за голяма част от структурите. Основна причина за това е недостатъчното (дългосрочно) финансиране, което води до отлив на специалисти. Ангажираните в сектора са повече от 70 000 души, от които 17 000 души са заети, а над 55 000 души извършват доброволческа дейност (31.12.2012 г.). Обучението на кадри не се припознава от държавата. Повечето донорски програми не предвиждат такива, което поставя ръководните структури на НПО в ситуация сами да търсят решение на въпроса за квалификацията на служителите. Други проблеми, които се изтъкват в документа са: 1. Липса на достатъчно полезна информация за развитието и дейността на НПО; 2. Липса на инициативност – НПО не са склонни да въвеждат нови начини за работа и/или да търсят алтернативни източници на финансиране. Натрупването на редица проблеми, които не намират целенасочени решения, довежда екипите на структури до липса на стимул за изграждане на капацитет.

Капацитет и виртуална идентичност

Изграждането на добро управление, административен и организационен капацитет, задълбочено се изследват от автори като Поля Кацамунска (2008), Иванка Душкова (2011), Джейми Плууд (2011) и други. Кацамунска (2008) напомня за важността на принципите на доброто управление – откритост, участие, отчетност, ефективност, съгласуваност. Авторът дава обяснение за разглеждането на тези принципи като индикатори за добро управление – *държавно* или *организационно*, извежда цели за подобряване на процеса за ефективно и модерно административно обслужване чрез използването на информационни технологии и платформи за комуникация в онлайн среда.

Фокусът в изследването на Иванка Душкова (2011) е върху отделните компоненти на организационния капацитет, сред които са стратегическо и финансово

управление, организационно укрепване и човешки ресурси, планиране, структура на ръководене на програмната дейност и комуникация извън организацията.

В резултат на анализ на екип от изследователи, сред които Е. Харт (2011), са формулирани елементи на организационния капацитет, които, заедно с външните фактори, оказват влияние на структурата и общата мотивация за работа в организацията, формират нейната представителност („видима”, „забележима”) сред обществените групи. НПО представят мероприятия за подкрепа на идея, срещи с целеви групи и сродни организации, съвместна работа с бизнеса и медиите, които се възприемат като виртуалната идентичност на структурите. Добра практика в това отношение е информационният портал – <http://www.ngobg.info/bg>. От друга страна, съвместните кампании са представени на добро ниво на сайтовете на Програма за подкрепа на НПО в България – <http://www.ngogrants.bg> и Национален център „Европейски младежки програми и инициативи” – <http://www.youthbg.info/bg/npo>.

Функции и роля на социалните мрежи и социалните медии

Социални платформи се създават с висока честота. Това определя и решаващото значение на развитието на тези виртуални пространства, които трябва да отговарят на търсенето, технологичното и функционалното приложение. Особено популярни са платформи като *Facebook, YouTube, Twitter, Google+, LinkedIn, Instagram, Pinterest* и други. Въпреки популярността, създаването на профил на дадена организация в тези онлайн пространства, не е достатъчно. Ще насочим вниманието си, без претенции за изчерпателност, към елементите, които придават добавена стойност на социалните платформи като функция за развитие на неправителствения сектор. Някои от тези елементи са: съдържание на профила, публикувани материали и съобщения. Необходимо е постовете и информационните масиви да са истинни, точни и реални, което спомага за изграждане на доверие, ангажиране на аудиторията в дейността на организацията, както и нарастване на нейния брой. Голяма част от НПО са възприели поведение в онлайн среда, отличаващо се с публикуване на определен материал по задължение, което не е добра стратегия. Привличането и завладяването на интереса на уебпосетителите и уебчитателите е сложен процес. Съдържанието на постовете е ключът към успеха и остава пряко отражение върху имиджа на организацията.

Популярността на социалните мрежи и социалните медии е налице сред граждани, държавни агенции, бизнес структури, НПО и много други. Тези онлайн платформи изпълняват социална роля, защото служат като средство за намиране на приятели и партньори; средство за провеждане на комуникация в дискуссионен режим и формиране на общностни групи (формални, неформални) като например: агенциите към отделните министерства, които информират и взаимодействат с гражданите; средство за организиране на местни движения и инициативи – от страна на НПО или други структури; средство за популяризиране на марки – от бизнеса.

Резултатите от проведено проучване „*Social Networking Reaches*” (2013) показват, че броят на потребителите на социални мрежи в световен мащаб към края на 2013 г. е близо 1 750 000 000 души, а към края на 2014 г. – 1 965 300 000 души. Прогнозите за броя потребители към края на 2017 г. е 2 549 700 000 души, което показва възходяща тенденция по отношение на потребителите, които използват интернет и

социални платформи като средство за комуникация в ежедневието. Тези данни са и едно от основанията да концентрираме нашето внимание върху нарастващата роля и функционална приложимост (водене на блог, микроблог и профил в социална мрежа, видеосподеляне, споделяне на снимки и така нататък) на съвременните проявления в онлайн среда, с което да предоставим разяснителна и достатъчно полезна информация, която НПО могат да използват в развитието и дейността си.

Конкретните инструменти притежават определени характеристики и начини на приложение, които, в някои случаи, не са целесъобразни за достигане на целевата аудитория и най-вече за осъществяване на поставени цели. Съществуват примери в партньорство с чуждестранни НПО, които организират приложения с онлайн игри в социалните мрежи, чрез които ангажират младежи към проблемите на града, в който живеят (*Програма „Иновации за младежка ангажираност и капацитет”* – IYCE, на Американската агенция за международно развитие – USAID). Това се случва с прилагането на игрови подход, чрез който младежите приемат функциите и ролята на „виртуални кметове”. По този начин те са поставени в центъра на случващото се и опознават проблемите на града. Примери като този имат образователни цели, защото дейностите във виртуалната игра се превръщат в реалност чрез изпълнение на конкретни ангажименти на младежите, организирани и ръководени от местни НПО.

Общностни групи и дискуссионен режим

Употребата на социалните мрежи в работата на НПО чрез мобилни устройства предоставя възможност за директна дистанционна връзка с офиси или партньори на организацията, разположени на разстояние едни от други. Колективната подкрепа и обсъждането на въпроси, касаещи група от организации, е проява на колегиалност и отговорност, не само към проблема, но и към целевата група, с която работят структурите. Постигането на дискуссионен режим при решаването на даден въпрос се осъществява пряко или дистанционно (в режим на синхронност или асинхронност). Социалните мрежи позволяват създаването на група (отворена или затворена) по определена проблематика, в която всеки участник може свободно да коментира своето мнение, да публикува материали (доклади, становище, препоръки, анализи), които да бъдат споделяни и изтегляни от останалите участници. *Отворените групи* могат да бъдат посещавани свободно от всички уебпосетители, които имат създаден профил в социалната мрежа. Публичната достъпност е ограничена при *затворените групи*. Тази форма е подходяща за оперативната дейност на организациите. Групата може да включва НПО, които са свързани по определена кауза, обединяват се в работна платформа, работят съвместно по обсъждането на предстояща кампания или проект, осъществяват дейности по текущи проекти, инициативи и други. Отделните членове могат да зададат въпроси от своя страна, които да породят дискусия и да доведат до избора на по-релевантно решение. Тези дискуссионни процеси, невинаги е подходящо да бъдат достъпни до уебпосетителите на отворената група на НПО. Съществуват и примери, в които НПО използват общите профили и групи, за да отправят дискуссионни въпроси с ниска степен на търпимост от целевата група или обществото. В последствие се оказва, че използваните подходи са неподходящи спрямо идеята. Понякога се получава така, че самите НПО създават инструменти за повишаване на

комуникативното ниво сред публиките, които се оказват инструмент за черен ПР срещу самите тях. НПО трябва да познават не само възможностите, които предоставят социалните мрежи и социалните медии, но и техниките, които се използват при работата с тях.

Капацитет и мобилизация на групи

Укрепването на неправителствения сектор е идея, която се поддържа и от водещи глобални платформи – *Facebook*, *Google+*, *YouTube* и други. На вниманието на интернаутите се представят съвети – „*Как най-добре да използвате своите платформи във виртуална среда?*”. Застъпничеството или подкрепата в работата на сектора е представена и чрез възможности за обучение и развитие на капацитет във онлайн среда. Организирането на уебинари, които се провеждат от водещи специалисти или екипи на НПО в реално време, са само някои от възможностите за самостоятелно обучение. Голяма част от проведените уебинари се качват в социалните платформи, откъдето могат да бъдат прегледани отново. Добра практика за развитието на дейността на НПО са видеоуроците за работа с онлайн инструменти, специално създадени за тези структури. Публикуват се в *YouTube*. Някои организации провеждат семинари като се срещат с членовете на екипа и разясняват различните инструменти и начини за присъствие във виртуалното пространство.

Достъпът до информация е само една стъпка в процеса на застъпничество на повече хора към каузата на НПО. Мобилизирането на лица и общностни групи във виртуална среда е водещо. Същите могат да използват тази информация като основа за започване на разговор в дискуссионен режим, с което да подкрепят или отхвърлят значимостта на каузата или идеята, която е заложила екипа на организацията. От друга страна, екипите на НПО получават нови идеи и подходи за провеждане на ефективни събитийни дейности и интегрирани комуникативни кампании, именно от уебпосетителите и уебчитателите, което допринася за натрупването на база от знания и умения.

Електронна неправителствена организация (е-НПО) – бъдеща реалност

Подобряването на работата на НПО, с помощта на технологиите и внедряването на съвременните проявления на виртуалната реторика, е реалност, която се отчита по различен начин от управленските екипи и експертите в сектора. Представените новости в процеса на комуникация, чрез използването на социалните мрежи и социалните медии (виртуална идентичност, общностни групи, дискуссионен режим, публичност, мобилизация на групи), са само част от елементите на онлайн идентичността, която следва да бъде осъществявана от екипите на НПО. Това е пътят, който българският неправителствен сектор ще извърви, за да се доближава до идеята и концепцията за е-НПО. Тази социална платформа трябва да залегне в стратегиите за онлайн присъствие на структурите – не „*преди*”, а „*сега*”.

Функционално-приложните елементи на е-НПО са от важно значение. Могат успешно да бъдат прилагани комуникативни групи като блогове, видеоблогове, блог-дискусии, виртуални форуми (в реално време или чрез асинхронна комуникация), онлайн каузи, онлайн анкети и виртуални общности (оказване на подкрепа за идея или даването на оценка за публикуван материал/събитие), виртуални конференции, виртуални

пресконференции(за осъществяване на виртуална комуникация), RSS (*Really Simple Syndication*– „хранилки”) елементи за обединяване на информация от мрежата (от/към сайтове на институции и организации, социални мрежи, социални медии, блогове, портали, онлайн платформи) и други.

Перспективата пред неправителствения сектор е внедряване на концепцията за е-управление – от една страна, и залагане и изпълнение на стратегия за онлайн присъствие – от друга. Социалните мрежи и онлайн платформите могат да подпомогнат значително този процес като кореспондират на нуждите и дейностите, които осъществяват НПО във виртуална и реална среда. Наложително е прилагането на нови проекции на съвременна комуникация, които да са част от разбирането за стратегическо управление на сектора. Смыслените връзки между отделните организации, работещи в различни направления, и интегрираните платформи, могат да бъдат изградени в онлайн среда. Комуникативните елементи на една е-НПО дават възможност на обществеността да се свързва, чрез социалните платформи, с обособените от НПО информационни масиви и онлайн услуги. Всичко това привлича интереса и подкрепата на дигиталните публики.

Литература

Дакова, В., Д. Вълкова. (2003). *Българският неправителствен сектор в контекста на развитие*, София: Фондация „Работилница за граждански инициативи”, 7-10.

Доклад относно проблемите пред неправителствените организации в България (декември 2013 – април 2014). (2014). БЦНП, изд. по Проектът „Партньорство в стратегии и действие”, 2-9.

Душкова, И. (2011). *Финансирането като фактор на успеха на всяка неправителствена организация*–<<http://www.mig-krumovgrad.org/?cat=10>>, март 2011, последно посетен на 20.11.2014.

Кацамунска, П. (2008). Европейските изисквания и възможности за подобряване на административния капацитет в България, сп. Икономически алтернативи, бр. 5, София: УНСС, 38-51.

Мавродиева, И. (2010). *Виртуална реторика*, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 31-34.

Стратегията за подкрепа развитието на гражданските организации в България (2012-2015), приета с Протокол № 33.23 на Министерския съвет от 05.09.2012 г.

Харт, Е., Д. Плунд и др. (2011). Предизвикателството на лидерството в енергийния сектор: Какво не достига когато говорим за таланта да бъдеш лидер?, *Устойчиво развитие и добро управление на енергийния сектор. Национални, регионални и глобални перспективи*, София: Център за изследване на демокрацията, 244-254.

Marcec, D. (2013). Social Networking Reaches, New York.

МОДЕЛЪТ „КОЙ“ - КАК ВЪПРОСЪТ СЕ ПРЕВЪРНА В ОТГОВОР

Иван Димов

Въпросът „КОЙ“ присъства в политическия дискурс и в обществените отношения в България от 2 години. Въпреки опитите отговорът му да бъде овеществен и дискусиата „КОЙ“ да отпадне от дневния ред на политическата комуникация, въпросът напусна денотативния си характер, превърна се в отговор и в метафора. Текстът се опитва да дефинира модела „КОЙ“, неговите глосематични и културно-митологични характеристики, участието му в словото на омразата, като посочване на политическия враг. Моделът „КОЙ“ постепенно напусна битието си от неформалния дискурс на социалните мрежи и протестите, за да участва в политическия живот като критерий за формирането на новото правителство.

През последните 2 години в българския политически дискурс трайно се настани нов субект – протестиращият човек, който замести тълпата от досегашните масови протести. Той пренареди комуникационната ситуация, като промени качествените характеристики на останалите участници в нея – смени езика на политиците, контекста и физическата им среда – извади политическата реч от кулоарите на Народното събрание, от страниците на вестниците и от новинарските емисии на телевизиите и я пренесе на улицата, в социалните мрежи и блоговете. Протестиращият човек измени и комуникационния канал на политическия дискурс – Фейсбук и Туитър изпревариха традиционните медии като платформа за срещане на мнения. Традиционните политици бяха принудени да се съобразят с новата ситуация и бяха въввлечени в това ново общуване. Броят на представителите на политически сили, употребяващи социалните медии като канал за комуникация се увеличи рязко през 2013 г. [1] За някои това предизвикателство се оказа приятно изкушение – лидерът на ГЕРБ Бойко Борисов например нарече Фейсбук „най-демократичната медия“.

С промените в комуникативната ситуация в политическия дискурс се появи и хаштагът – дума или словосъчетание, предложено от знака дизел, който обединява много съобщения, статуси и постове в социалните мрежи по една и съща тема. Хаштагът се превърна в контекст, в медийна среда, в лозунг, защото свързва автоматично хиляди хора в хомогенна тълпа, въпреки че са физически отдалечени един от друг. Така тълпата и протеста, какъвто го познаваме от първите години след 1989 г., се превърна в протестиращия човек – персонализиран израз на общественото мнение, авторска инициация на определен човек, свързана обаче с инициациите на много себеподобни в социалните мрежи. Протестиращият човек стана лицето на хилядния протест, множеството се превърна в Аз, в самостоятелен персонифициран актьор в политическия дискурс. Протестиращият човек има име – Янко Петров, Дончо Дудев или Асен Генов, и вече може да води участник в диалог със своя протагонист – политика на власт, както и да коментира събитията от телевизионните студия. Името на физическия субект обаче е денотат на тълпата.

Ще се спрем на една от проявите на тази персонифицирана масова инициация – въпроса „КОЙ“, който вече втора година преподрежда обществените отношения в България.

Въпросът се появи на протестите след 14 юни 2013 г., когато Народното събрание отправи безпрецедентно предизвикателство към нацията, като избра депутат от ДПС Делян Пеевски за председател на Държавната агенция „Национална сигурност“. Езикът на омразата, който българските политици умело употребяваха като златен стандарт в политическия дискурс, се пренесе на улицата и Аз-тълпата започна да го употребява спрямо неговите адресанти. Наред с плакатите на свински зурли (рефериращи към психосоматичните конотации на образа на Делян Пеевски), се появи и въпросът: „Кой предложи Пеевски?“ По-късно той бе модифициран в по-късото послание КОЙ, което заживя и като хаштаг в социалните мрежи. Въпросът бе съкратен не само заради техническите изисквания на канала – Туитър позволява съобщения от максимум 160 знака, а комуникацията във Фейсбук също предразполага авторедактиране на дългите послания, за да бъдат по подобие на медийния език кратки, ясни и бързи. Въпросът бе редактиран до КОЙ и заради по-универсалното му използване той напусна спора около назначаването на председател на ДАНС и търсеше отговори и на други проблеми от обществените отношения, например за олигархичните обвързаности в икономиката и изпълнителната власт.

Въпросът „КОЙ“ напусна и полето на площадния език и социалните мрежи, влезе в традиционните медии и словото на политиците. Адресатите му, управляващата коалиция на БСП и ДПС, се опитаха да подхождат с конвенционални методи към справянето с посланието – отказ от отговор. Спиралата на мълчанието, която Елизабет Ноел Нойман дефинира, обаче не доведе до затихването на въпроса и края на неговото битие в медийното и общественото пространство. Напротив.

След като лидерите на двете партии и тогавашният министър-председател Пламен Орешарски отказваха месеци наред да дадат отговор на въпроса „Кой предложи Пеевски“, това въодушеви Протестиращия човек да пита още и още. Въпросът се превърна в сърдечна молитва за Аз-тълпата – по подобие на руската православна традиция и прозренията на исихаста на св. Григорий Синаит [2], която възпитава тялото да се моли вместо ума, въпросът КОЙ се повтаряше от Протестиращия човек с честотата на сърдечния му ритъм. Според статистиката на www.hashtracking.com хаштагът КОЙ е бил използван 101 841 в социалната мрежа Туитър [3]. Подобна заразителна сила има и #ДАНСwithme, който е посочен 179 422 пъти в социалните мрежи между 14 юни и 31 декември 2013 г. [4]

Въпросът вече не се интересуваше от липсата на отговор, той се самовъзпроизвеждаше в социалните медии, по фасадите на сградите, в традиционните медии, от парламентарната трибуна – стана семиотичен знак с хетерогенен характер, получи самостоятелно битие като аудиознак и графема в различни среди от градското пространство, медийната среда и политическия дискурс. Площадната употреба бе придружена от допълнителни знаци – например плакати, експлициращи

психосоматичните особености на Пеевски (неговата „корпулентна фигура“, както самият той се изрази).

Въпреки че политическата класа смени тактиката и се опита да даде конкретен отговор на въпроса (според лидера на ДПС Лютви Местан Пеевски бил предложен от премиера Пламен Орешарски, самият Пеевски по-късно потвърди), въпросът вече не търсеше такава реакция и затова продължи да живее в общественото пространство.

КОЙ постепенно се превърна в отговор – в ТОЙ. КОЙ стана иконично изображение за метафизичното зло в българския политически дискурс, имплициращо олигархичното задкулисие, което според Протестиращия човек е подменило конституционната уредба на държавното управление. КОЙ стана друг начин да бъде наречен Пеевски и Доган, ДПС, коалицията БСП-ДПС, „калинките“ във властта...

Използването на КОЙ стана удобно, тъй като експлицирането на конкретните герои от обществените отношения може да бъде породило негативни последици за своя субект – в дадена комуникативна ситуация то може да бъде съставомерно (и наистина – в последните две години наблюдаваме ръст на делата за клевета, водени между герои от политическия живот). От друга страна използването на истинските имена може да доведе и до други неприятни последици за автора – загуба на работно място за журналиста, отстраняване от водещи позиции във властта за политика.

По този начин битието на отговора КОЙ в политическия и медиен дискурс се доближава до библейските традиции в (не)назоваването на метафизичното Добро и Зло. Старозаветният текст използва за означаването на Бог графичен знак – абривиатура, който се превежда неточно като Бог. Става дума за еврейското име „Елохим“. По-късно изследователите въвеждат и името Яхве – което обаче е транслитериран израз на староеврейска абривиатура, идваща от посланието „Аз Съм, Който Съм“, което е получил Мойсей. Абривиатурата е придобила своята вокализация в съвременното, а в българското синодално издание на Библията е заместена от „Господ“. Всъщност няма документална среда как е произнасяно името на Бог, тъй като всъщност то не е било произнасяно. Третата Божия заповед неслучайно гласи: „Не произнасяй напразно името Божие.“ По този начин християнската традиция инструктира своите последователи да не назовават своя създател, за да не бъдат наказани.

По същия начин Новият завет подхожда и към метафизичното Зло – Сатаната. Той е представен като владетел („княз на този свят“), като могъщ демиург (Христос го нарича „силния“, „този, който има властта“). Имената му са Сатана, Дяволът, Лукавият, Изкусителят, Ревящ Лъв. Етимологията на думата „Сатана“ стига до староеврейската езикова система и е означавала „опонент“ и „враг“.

Отговорът КОЙ всъщност замества експлицирането на конкретни субекти и явления в българската политика и в същото време ги „облича“ с метафизични качества – представя ги като свръхсилни и изначални източници, дефиниращи морални категории в обществото, в случая Злото. Тъй като интенцията на името КОЙ е, че тези сили са непреодолими, тяхното посочване е наказуемо.

Ако използваме неологизма на Делян Пеевски – назоваването на КОЙ с по-конкретно име ни „страхува“. Пеевски обаче преобръщаше знаците на страхуването – той сочеше своя противник ГЕРБ като източник на страх, а всъщност се беше превърнал в него самия.

Тази употреба на КОЙ постепенно се институционализира. От една страна това се дължи на Протестиращия човек, който напусна своята бунтарска природа и влезе в ролята на субект на общественно-политическите отношения. Тази трансформация получи своя висш израз, когато президентът Росен Плевнелиев назначи за служебен министър-председател Протестиращия човек – проф. Георги Близнашки. Така и авторът, и адресатът на КОЙ вече са институционализирани като част от политическата класа. Всъщност политиките откраднаха протестния въпрос КОЙ и го превърнаха в свой инструмент. А институционализирането на протеста нанесе тежка щета на гражданското общество, защото атакуващите властта започнаха да я консумират, отдалечавайки се от принципните постановки, които защитаваха по митингите. Политическата метаморфоза най-лесно може да бъде илюстрирана с думите на уж протестиращия служебен премиер Георги Близнашки: „Протестът си изигра ролята и повиши обществените очаквания към партиите и политиките. Но не може постоянно да се протестира.“ [5]

КОЙ стана не само отговор, но и модел. Той беше употребен и в преговорите за съставяне на правителство между ГЕРБ и Реформаторския блок. Реформаторите първоначално поставиха като условие за коалиране с партията на Бойко Борисов "демонтиране на модела на срастване на политическата, икономическата, съдебната и медийната власт, станал известен в обществото като модела "КОЙ?" Това искане бе наречено „извиване на пръсти“ от Цеца Цачева от ГЕРБ.

Отричането на модела „КОЙ“ в преговорите за правителство е странно условие, тъй като не е конкретно – авторите му от РБ си послужиха с него отново за да не назоват истинските имена на хората, явленията и политическите субекти, които искат да отстранят от изпълнителната власт. Още по-странно бе, че ГЕРБ прие метафората и я коментира.

Въпреки включването на Протестиращия човек в институционалната правосубектност, извън тази ситуация останаха други протестиращи хора, които изразиха в социалните медии своето неудовлетворение от използването на модела „КОЙ“.

"Моделът #КОЙ" е импотентен евфемизъм за да се избегне истинското име на мафията – ДПС. Това се прави поради криворазбрана политическа коректност. Ако на някой политик не му стиска да каже в прав текст фразата "ДПС е проклетие за България" а изолацията на ДПС е цел №1 на всеки отговорен български гражданин, без разлика от народност, пол или занятие, той не заслужава доверието да управлява”, коментира Борис Станимиров във Фейсбук.

„Добре де, защо е толкова трудно да се признае, че #КОЙ е Ахмед Доган?“, пише във Фейсбук и Найо Тицин.

Така започва и новото битие на КОЙ – авторът му се отрича от деформираната употреба на въпроса. КОЙ имаше природата на стихийен хаштаг, който мобилизира протести, а се превърна в пример за политическа коректност.

Литература

1. Кирова, М. (2013). *Оптимистично за линията на протеста или как протестите променят България. Хаштагът срещу медиите: Политическият възход на социалните мрежи*. С. 65-66, <http://www.fmd.bg/wp-content/uploads/2014/02/fmd-bulgarian-media-monitoring-2013-report.pdf>
2. Св. Григорий Синаит за сърдечната молитва. (2013) В. „Църковен вестник“, бр. 4, http://www.pravoslavieto.com/life/08.08_sv_Grigorij_Sinait.htm
3. www.hashtracking.com/explorer/?hashtag=КОЙ
4. www.danswithme.com/stats Близнашки: Досиетата „КТБ“ ще стресират политиците. Електронно издание на в. „24 часа“. <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=4395847>

ЗАЩО 25 ГОДИНИ ПО-КЪСНО ФИЛОСОФИЯТА Е ДЕМОДЕ, А МНОГО ФИЛОСОФИ СЕ ПРЕОБЛЯКОХА КАТО ЕКСПЕРТИ, "АНГАЖИРАНИ ПОЛИТОЛОЗИ", ЛИДЕРИ НА "THINK-TANKS" ИЛИ "IDEA-BROKERS"?

Диана Данова

От философско към експертно говорене. (От «паресия» към think-THANK)

Експертът знае какво знае и какво не знае, а философът – не. Първият дава отговори, а вторият задава въпроси.

Жан-Франсоа Лиотар

Изминаха 31 години от първата Гьолечица, мястото на екстравагантния философски семинар.

Ще използвам една публикация във вестник «Култура» от 2003 година, която прави равносметка на семинара от самите участници в него. Какво се е случвало на семинарите?

Говорило се е нон-стоп. Правели са се дори опери – операта "Витгенщайн", например. „Семинарът – дори когато пееше, **пееше на теоретични теми**“. Съществувало е едно усилие за говорене, подчинено на презумпцията за взаимно разбиране и диалог.

Ще открия само една основна за философския семинар тема, предизвикана от текст на Александър Кьосев, защото илюстрира посланието на моя текст. Темата е за философстващия интелектуалец. Александър Кьосев разглежда термина "паресия" през Мишел Фуко и Хавел като "**казване на истината в лицето на тирана**".

За Деян Деянов инакомислието представлява философска форма на живот.

За Калин Янакиев най-важен е бил **куражът да не си специалист**, да се самообезоръжиш, за да срещнеш и други езици, както и афористичността на словото на семинара. Всяко слово искало да бъде максимално ярко, максимално цветно. Дори марксистът се опитвал да хулиганства, въпреки че "марксизмът е поначало една намръщена позиция".

Калин Янакиев припомня и скандала с Андрей Райчев, който заявил, че интелигенцията ще умре, ще отиде на бунището, след което групата на метафизиците си направила снимка пред една кофа за боклук – там, където, според Райчев, ѝ е било мястото.

Оставям настрана подозрението, че това май е най-точната прогноза на директора на Галъп.

Но *философът* Андрей Райчев, в друга статия във вестник «Култура», пак преди много години, не се поколеба да заяви категорично: „Интелектуалецът е този, който трябва да покаже защо редът не трябва да бъде този, който е. Във всички индоевропейски общества имало войни, принцове, имало е и брамини. Интелектуалецът е този, който с обществената си функция стои на мястото на брамина. Това е човекът, който отговаря за връзките с отвъдното. ...Той е посредническа фигура. Обществото не може да остане

без интелектуалци... Ние, разбира се, имаме икономическа криза, имаме политическа криза, имаме може би етническа криза, но преди всичко и основно имаме криза на връзките с отвъдността. ...Имаме огромен дефицит от хора, които да доставят това отвъдно. И в това отношение нашите интелектуалци са в огромен и трудно възстановим дефицит..."И за да не остави място за погрешна интерпретация недвусмислено подчертава: „Подменя се фактът, че той самият е вид **власт**. И вместо да се запита „защо аз съм толкова слаба власт, която не успява да отстои реда, който смятам за добър, а другата власт, която е толкова мерзка и отвратителна – тя успява“, вместо да критикува себе си като слаба власт, той се утешава с по-лесната за него мисъл, че въобще не е власт.

Никой брамин не може да си позволи да постъпи така ...“

Заради философската ми пристрастност ще илюстрирам набързо и накратко преминаването към експертно говорене.

„Не се занимаваме с academic research, произвеждаме papers, без каквото и да било академично кокетничене... Не продаваме вятър (като университетските преподаватели), а конкретна информация, която служи на промяната на обществото“. (Разговор на Достена Лаверн с Красен Станчев, ИПИ)

„Аз съм ангажиран политолог“ (А.Райчев, „Галъп“); „Изпълнявам гражданския си дълг“ (Е. Дайнов, ЦСП).

Според Дайнов „експертите от think tanks са спасителите на българския демократичен дебат“ главно защото са успели да направят така, че да се разбере, че „демократията е нещо, което съществува другаде и което можем да внесем, без да се опитваме да измислим по български топлата вода“.

Не знам защо, но аргументът с „топлата вода“ се оказва основен за много експерти, охраняващи демокрацията. Жижек ги нарича „фукуямисти“. Те пък се самоопределят като „виждащи сред слепите“.

На мен ми харесва точността на термина „idea brokers“ – брокери, които „купуват“ и „продават“ идеи...

Прав ли е Бойко Борисов да ги нарича „псевдо-анализатори“, Харалан Александров – „придворни интелектуалци“, а Волен Сидеров – „соросоиди“?

През 2010 година се появи една дълга книга (611 страници), която дава ясен отговор на дългия въпрос формулиран в заглавието на моя доклад. Това е книгата на Достена Лаверн, мотивирана от дефицита на критическа рационалност „да анализира анализаторите“.

„Експертите на прехода, българските think-tanks на прехода и глобалните мрежи на влияние“ е книга, която намира сили да покаже загадъчните интимности на българския интелектуално-политически и властови механизъм... Интересното е, че тази книга разгневи до пяна на устата, до бяс, до зацикляне целия български интелектуално политически икономическостас, тези, които са на власт в интелектуално политически и властови смисъл.“ (Валентин Вацев)

Аз ще използвам само една констатация на Достена Лаверн, едно заключение на Лоик Вакан и една емоционална оценка на Александър Симов, въпреки че за прочит си струват всички страници.

Достена Лаверн: „Академичните теми излизат от мода според промяната на геополитическите и интелектуалните интереси на донорите. Бях шокирана да прочета на страниците на ...„Култура“, че в България става все по-малко политически коректно да се наричаш ученик на Бурдийо, особено ако искаш да получаваш европейски пари“.

Лоик Вакан: „Няма никаква нужда от независими мислители, докато стотина think tanks просперира във Вашингтон, като произвеждат по поръчка своите шлифовани наукообразни компилации... тлъсти технически документи, за предпочитане с цифри, и онези сушави „доклади за оценка“, добре направени, за да отговорят на изискванията на момента и да дадат варосване с рационалност и неутралност на мерки, взети с оглед на други критерии“.

Александър Симов: Достена Лаверн е АЕЦ-ът на левията. Тя разобличи тинк-танковете като „идеологически фабрики за промиване на съзнанието“ ; „тяхното псевдознание“ е насочено към „усвояването на кинти“.

Това обаче не е моят сюжет.

Около Жижек

За съжаление не мога дори да се провикна закачливо като един от философите на Дъглас Адамс. “Ще ви бъдем много благодарни, ако оставите вечните истини на нас”.

Защото думата ФИЛОСОФИЯ е изгонена дори от името на Института за изследване на обществата и знанието.

И докато се питах какво ще представляват философите без Философия, се сетих за Жижек.

На лекция в Лондон, на въпроса “Какво е философия” той решава да отговори по витгенщайнски не какво е философия, а какво философията може да прави. Цитирам дословно: Не мисля, че тя може да решава проблеми.

Философите могат да правят нещо много по-важно, защото съществуват не само погрешни отговори, но и погрешно зададени въпроси. Така че когато сме изправени пред реални проблеми днес, обикновено като правило се оказва, че начинът, по който възприемаме един проблем, е част от проблема. Затова според Жижек живеем във времена на грешки.

Първото нещо, което трябва да се направи, е да се поправи въпросът.

Именно сега философията е най-необходима, за да реконцептуализира многобройните въпроси, които поставя радикалната несигурност на съвременния свят. Точно затова ни очаква страхотно бъдеще. Когато животът загубва своята основа, когато е най-трудно да се ориентираме, когато става невъзможно да се опираме на стари ценности – се появява нуждата от Сократ, който да задава важните въпроси.

Жижек е категоричен: Днес философите са необходими повече от всякога!

Естествено веднага реших да последвам неговия съвет и да задам въпроса: **Наистина ли живеем в общество, основано на знанието?** Ще предложи един лесен и един труден отговор.

Не е необходимо да си Нютон на социалните науки, за да посочиш емпирични факти, които да “потвърдят” отрицателния отговор.

Дори и Ивайло Дичев признава, че “парите са единствената универсалност, която ни остава”. А един известен критик определя отделянето на под един процент от държавния бюджет за културни цели като кич.

По-трудния отговор ще започна с единцитат.

През 1968 СТРУКТУРИТЕ се разхождаха из улиците. Ще го направят ли отново днес – пита Жижек през 2008 година на конференция, проведена в Манчестър, темата на която е “Дискурсивна власт и съпротива”. (*Текстът на Жижек впоследствие е публикуван в P. Power in the Academy, Stoke on Trent, UK: Trentham Books, pp. 15-33*)

Ако използваме коментара на Лакан, че “структурите излязоха на улиците” в отговор на критиката, че структурите са станали нерелевантни заради революционния активизъм по улиците на Париж, ще видим, че Лакан всъщност показва как политическата активност може да се появи именно защото самите социални структури вече са дебалансиранни. Това доказва значимостта на структурализма, въпреки графитите и размахваните плакати “Долу структурализма”.

Често задаван въпрос – продължава Жижек – е дали произведенията на така наречените велики философи са релевантни за съвременното ни общество. И веднага предлага да преформулираме въпроса така – как тези философи биха видели нас и обществото, в което живеем? За революционерите-философи по времето на почти случилата се революция във Франция през 1968 година съвременното общество би изглеждало твърде идеологизирано, въпреки господстващия постмодерен възглед, че то е “пост-идеологическо”.

Нещо повече. В съвременното уж демократично общество сме насилени да желаем управлението на една специализирана класа, **която контролира каква да бъде формата на знание**. Ние – философите, сме като кралете в една конституционна монархия. Защото само формално решаваме това, което някой друг е предопределил вместо нас. А това със сигурност означава, че сме попаднали в задънената улица на съвременното общество. Общество, в което аз съм свободен да избирам, но само ако направя правилния избор.

Наистина в такова общество няма място нито за “всеобщия интелектуалец”, в духа на Сартър, нито за “специфичния” интелектуалец – в духа на Фуко, нито за интелектуалеца в духа на философа Андрей Райчев...

За жалост концепцията за “общество, основано на знанието” е свързана с една реалност, която е построена изцяло върху потребителско отношение към знанието. И сега, за да потвърди своите качества като предмет за потребяване, знанието се превръща в своеобразна услуга.

Друга особеност на “обществото, основано на знание”, е доминиращата роля на компетентния подход. За “знание” се признава само специализираната експертна информация, която всъщност сумира комплексните сведения за някакво частно явление. Нещо повече – знанието се възприема като управленски ресурс.

Многобройни са последствията от този процес. Знанието престава да се възприема като предмет на безкористна заинтересованост. А носителите на такова знание са маргинализирани точно в обществото, основано на знанието. За да оцелее, социалният учен трябва да се превърне в обслужващ персонал, който по нищо не се различава от един хотелиер или сервитьор. Това всъщност е реалната трансформация на социалната роля на знанието, което никога преди това не е изпълнявало подобна функция.

Култът към експертна оценка маскира обезсмислянето на нашето съществуване. Десубстанциализацията, която осъществяват експертите, е десубстанциализация на

самото знание. А единствената легитимна форма на интелектуална дейност става интелектуалната услуга.

Експертът се интересува от ценности, само ако имат цена. Именно в процеса на такава калкулираща практика знанието се превръща в ресурс или както е прието да се нарича след Бурдийо – в “капитал”. Затова и знанието, което не може да бъде инструментализирано, не трябва да има място в БАН.

И това е логично, когато “Тъмната вяра на Мамона, според която единствената национална идея могат да бъдат само парите и според която и бащиното огнище, и майчината чест подлежат на „остоковяване”, според която образованието и здравеопазването са просто „услуги”, тържествува днес и в България.” (Валентин Вацев)

Ако следвам Жижек, следва да задам и въпроса – тогава как би изглеждало едно автентично общество на знанието, ако се решим да свалим идеологическите си очила? Отговорът ми е притеснително пряк. Все още не знам. Едно нещо обаче знам със сигурност. Очертаването на контурите на едно общество, основано на знанието е задача, с която без философия едва ли някой ще се справи. И ако маркетинга и комерсиализирането на знанието нагледно показват липсата на каквато и да е автономия на учените, то важен е и другият – “философският” аспект. А именно – доколко изобщо е възможна автономност не само на учения, но и на всеки отделен индивид. И това питане може да проблематизира само философията. Защото отделният индивид се намира в контексти от лингвистични структури, които автономно детерминират смисъла без дори отделният индивид да знае това. Това ни показват методологиите на структурализма и археологията на Фуко. Лингвистичните структури също не са достатъчно автономни, защото съществуват само в контекста на предварително артикулирани светогледи, които използват езика, но самият език не регистрира този факт. Това ни показват Хайдегер и Гибсер. А ако отидем още по-дълбоко ще открием, че самите светогледи са част от огромни мрежи и практики. Това пък ни разкриват Маркс, Хайдегер и късният Фуко. А още по-дълбоко, теоретици – от Киркегор през Шелинг до Хегел ще настояват, че тези социални практики съществуват само и благодарение на по-широките контексти на Духа.

Готови ли са обаче философите да отстояват правото си на философстване? И ако мисленето се мисли за по-маловажно, защо не се помисли защо се мисли по този начин и кой е заинтересован от това.

Това не е въпрос. Това е отговор.

И понеже философът е същество, което търси въпроси, ще завърши с последния въпрос, който ме намери.

Чудейки се защо 25 години не можем да разберем нито миналото, нито настоящето си, попаднах на една различна статистика. Тя ми въздейства по-събуждащо от всички данни за бедността, неравенството или глобалното затопляне взети заедно.

Оказва се, че по време на целия си живот прекарваме две години и половина в телефонни разговори и само две седмици в целуване.

Мигновено се запитах. Това ли е светът, в който искам да живея?

Отговорът не изисква експертен дискурс...

ПРОМЕНЯЩАТА СЕ ДЕМОГРАФСКА РЕАЛНОСТ И ОПОЛЗОТВОРЯВАНЕТО НА ПОТЕНЦИАЛА НА ВЪЗРАСТНИТЕ ХОРА НА ПАЗАРА НА ТРУДА

Камелия Петкова

През последните 25 години все по-голяма значимост придобиват демографските предизвикателства и измененията в структурите на населението от гледна точка на формирането на една нова социална реалност, пред която са изправени повечето европейски страни, а така също и България. Всеизвестни на всички ни са негативните демографски промени, които се наблюдават по отношение на броя и структурата на населението от 1989 г. насам. Свидетели сме на процес на прогресивно намаляване на населението и влошаване на неговата възрастова структура. Ако през 1990 г. по данни на официалната статистика постоянното население на България е било 8 669 269 души, в края на 2013 г. неговият брой възлиза на 7 245 677 лица (или с 1 423 592 души по-малко) (www.nsi.bg).

Фигура 1. Общ брой на населението за периода 1990-2013 г.

Източник: www.nsi.bg

Статистическите данни на европейската статистическа служба "Евростат" показват, че България се нарежда сред държавите-членки на Европейския съюз с най-висок отрицателен естествен прираст, дължащ се на намаляване на абсолютния брой и относителния дял на лицата на възраст под 15 години и увеличаване на дела на онези на 65 и повече години (www.nsi.bg).

Фигура 2. Естествен прираст на населението

Източник: www.nsi.bg

По данни на официалната статистика темповете на нарастване на средната продължителност на предстоящия живот в страната са изключително бавни. Нарастват стойностите на показателя средна възраст на населението и респективно средна възраст на работната сила. Ако през 1999 г. този показател е бил 39.6 г., то през 2013 г. вече е 43 години (www.nsi.bg).

Фигура 3. Средна възраст на населението

Източник: www.nsi.bg

В сравнение със страните от ЕС смъртността в България продължава да бъде най-висока (от 12.5 на хиляда към 1990 г.), коефициентът на смъртност нараства и достига 14.4 промила през 2013 г. (www.nsi.bg).

Фигура 4. Коефициенти на раждаемост и смъртност (в промили)

Източник: www.nsi.bg

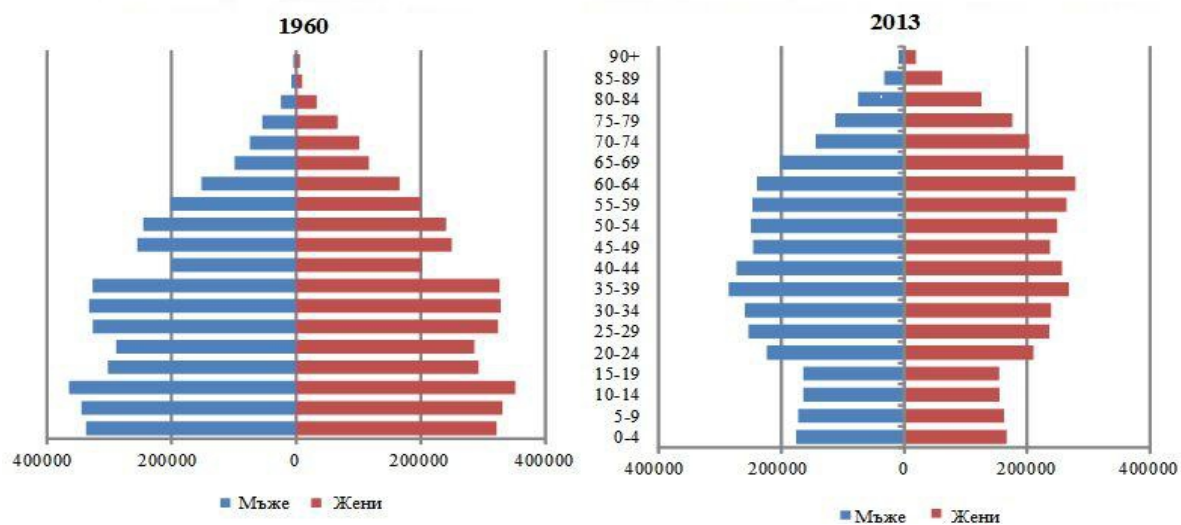
Неблагоприятни тенденции се очертават и в изменението на коефициента на демографско заместване⁴⁹, който характеризира възпроизводството на трудоспособното население. Ако по данни на НСИ през 2001 г. всеки 100 лица, излизащи от трудоспособна възраст, са били замествани от 124 млади хора, то през 2013 г. неговата стойност е 62, тоест 100 излизащи са замествани от 62 млади лица (www.nsi.bg).

Процесите на остаряване на населението са видими разглеждайки данните на официалната статистика в динамичен ред. По данни на НСИ, спрямо 1990 г., в резултат на задълбочаването на демографските дисбаланси, населението във възрастовата група над 65 г. значително нараства, за сметка на намаляването на лицата на възраст 0-14 г. (www.nsi.bg).

Фигура 5. Структура на населението по възраст

Източник: България 2014: 9

Фигура 6. Възрастова структура на населението към 31.12.1960 г. и 31.12.2013 г.

Източник: www.nsi.bg

Картината на влошената възрастова структура на населението буди безпокойство и от гледна точка на това, че тя рефлектира както върху разпределението на лицата под, в и над-трудоспособна възраст, така също и върху характеристиките на работната сила. По данни на официалната статистика от 2001 г. насам делът на трудоспособното население прогресивно намалява и достига през 2013 г. до стойностите от 61.7% (www.nsi.bg).

Фигура 7. Население под, в и над трудоспособна възраст за периода 1990-2013 г.

Източник: www.nsi.bg

В доклад на Световна банка специално внимание се отделя на това, че България е на път да се превърне в страната с най-рязък спад в съотношението между застаряващо население и население в трудоспособна възраст (Световна Банка, 2013: xii). Сходни резултати се констатират и от демографските прогнози на ООН. Според тях до 2050 г. се очаква трудовите ресурси на България да намалее с до 40%, или казано по друг начин, на всеки двама българи един да бъде в трудоспособна възраст (Световна Банка, 2013: xii). Според отчетните данни на Global Age Watch Index за 2014 г. България се нарежда на първо място сред страните в Източна Европа с най-висок дял на населението на възраст над 60 г. (Global AgeWatch Index 2014: 25). На Фигура 8 са представени трите водещи страни от Източна Европа, в които според направените прогнози дялът на възрастното население през следващите години ще продължи значително да нараства, за сметка на намаляването на лицата в под-трудоспособна възраст (Global AgeWatch Index 2014: 25).

Фигура 8. Трите страни в Източна Европа с най-висок дял на населението на възраст 60+ г. за 2014, 2030 и 2050 г.

Източник: Global AgeWatch Index 2014: 25.

Изнесените по-горе демографски данни показват, че в тези условия някак естествено идва въпросът за търсенето на алтернативи, предоставящи възможност за оползотворяване на потенциала на възрастните хора и за насърчаване на техния активен живот в редица важни сфери на обществения живот като пазар на труда, образование и др. Доколко обаче тези лица проявяват активност и заинтересованост към активно участие на трудовия пазар и доколко те притежават способности да бъдат конкурентоспособни в контекста на съвременната динамична среда са въпроси, на които ще се опитаме да потърсим отговор.

Данни на официалната статистика показват, че в началото на прехода се констатира значителен спад в равнището на заетост на населението (от равнище 87.3% през 1989 г. до 52% през 1993 г.) (www.nsi.bg). Отчетеният спад между 1993 и 2001 г. се отнася за всички възрастови групи с изключение на тази между 55 и 64 год., за която заетостта остава сравнително стабилна (www.nsi.bg). Проследявайки данните в динамичен ред, наблюдаваме една тенденция на известно покачване на стойностите на коефициента на заетост при по-възрастните работници и тези над 65 г. (www.nsi.bg).

Фигура 9. Коефициент на заетост по възрастови групи

Източник: www.nsi.bg

При пенсионираните лица минималният ръст в стойностите на коефициента на заетост се дължи основно на това, че немалка част от тях са принудени да работят. Тази

констатация се потвърждава и от резултатите от проучване на Евробарометър на тема: „Семеен живот и нужди на застаряващото население”. Отхвърляйки тезата, че „възрастните хора са бреме за обществото”, болшинството (92%) от пенсионерите лица в България търсят работа с цел получаване на допълнителни доходи, компенсиращи малкият размер на пенсиите (Flash Eurobarometer 247. Family life and the needs of an ageing population, 2008:40-49). Предвид съвременните изисквания на динамичния пазар на труда, очевидно Концепцията за ученето през целия живот следва да бъде възприета като един от водещите принципи, имайки предвид търсенето на нови възможности за приобщаване на лицата в пенсионна възраст на пазара на труда. На практика обаче сравнително малка част от тях (39%) желаят да участват в обучителни курсове, целящи придобиване на умения за работа с модерни технологии (Flash Eurobarometer 247. Family life and the needs of an ageing population, 2008:40-49).

Таблица 1. Когато вече си пенсионер имаш желание за:

	EU 27	България
Търсене на работа с цел получаване на допълнителни доходи	53%	92%
Записване в курсове за обучение	56%	39%
Участие в общественополезен труд/доброволчество	73%	53%

Източник: Flash Eurobarometer 247. Family life and the needs of an ageing population, 2008:40-49

Наличието на пасивност и при лицата в предпенсионна възраст в България от гледна точка на търсенето на информация за участие в образование и обучение е регистрирана в проведеното от НСИ през 2012 г. национално представително проучване за идентифициране, картографиране и анализ на проблемите и потребностите на възрастните хора на и над 50 г. в България. Според него едва 3.9% е делът на онези, които проявяват интерес към допълнително обучение (Национално представително статистическо проучване за идентифициране, картографиране и анализ на проблемите и потребностите на възрастните хора на и над 50 г., 2012:21). Сред най-използваните източници за намиране на такъв тип информация са посочени Интернет мрежата (67.6%), посредством книги и справочници (45.6%) и с помощта на член на семейството, роднини или колеги (33.9%). Сравнително малък е делът на онези, които са били информирани за обученията от бюрата по труда (19%) и от образователни институции (20.2%) (Национално представително статистическо проучване за идентифициране, картографиране и анализ на проблемите и потребностите на възрастните хора на и над 50 г., 2012:21).

Фигура 10. Използвани източници за намиране на информация за образование и обучение (в %)

Източник: Национално представително статистическо проучване за идентифициране, картографиране и анализ на проблемите и потребностите на възрастните хора на и над 50 г., 2012:23

Основни причини, поради които повечето от възрастните хора не проявяват желание за подобен тип дейност са на първо място здравословното състояние или възрастта (63.6%), липсата на необходимост от такава инициатива (49.1%) и липсата на време (9.5%). (Национално представително статистическо проучване за идентифициране, картографиране и анализ на проблемите и потребностите на възрастните хора на и над 50 г., 2012:28).

Фигура 11. Причини за нежелание за участие в образование и обучение на лица над 50 г. (в %)

Източник: Национално представително статистическо проучване за идентифициране, картографиране и анализ на проблемите и потребностите на възрастните хора на и над 50 г., 2012:28

Сред най-активните, които все пак демонстрират желание за усъвършенстване, са предимно лица с висше образование, на възраст 50-64 г. и живеещи в градовете. (Национално представително статистическо проучване за идентифициране, картографиране и анализ на проблемите и потребностите на възрастните хора на и над 50 г., 2012:22).

Проучване на Евробарометър на тема: „Активни в старостта”, проведено през 2012 г., показва, че възрастните хора на пазара на труда често пъти се сблъскват с редица трудности и препятствия, които ги демотивират и обезкуражават да продължат своя трудов път. Сред най-често срещаните са:

- Липса на възможност за намаляване на работното време на по-възрастните работници. Това препятствие според европейците е най-често срещано в страни като Гърция (82%), Унгария (81%), Белгия (79%) и Дания (78%). В България този дял е 68% (Special Eurobarometer. Active ageing. 2012: 48).
- Негативни стереотипи и нагласи спрямо възрастните хора на пазара на труда. Най-често са посочвани като причини в страни като Унгария (88%), Гърция (85%), Кипър (85%) и Словения (85%). За България този дял е 78%. (Special Eurobarometer. Active ageing. 2012: 50-51)
- Изключване на по-възрастните работници от обучения, целящи придобиване на умения за работа с модерни технологии. Ограничения достъп до възможности за квалификация и преквалификация е посочен като сериозна бариера предимно в страни като Гърция (90%), Португалия (84%), Кипър (83%), Унгария (81%), Хърватска (80%), Словения (79%) и Франция (79%). За България този дял е 76% (Special Eurobarometer. Active ageing. 2012:49-50).

Въз основа на изложените данни може да се направи обобщеният извод, че оползотворяването на потенциала на възрастните хора е национален и социален приоритет от огромно значение, изискващ максимална концентрация на усилията и провеждане на целенасочена и последователна правителствена политика. Независимо от предприеманите до момента мерки в областта на стареенето усилията на държавните институции следва да продължат с цел активизиране на икономиката, базирайки се на опита и способностите на възрастните хора. Повече от необходимо е да бъде подобрена информираността и достъпа на възрастните хора до различни обучения за квалификация и преквалификация, с оглед придобиване на умения за работа с модерни

технологии, компютърно, чуждоезиково обучение и др. Предлагаането на различни алтернативи за гъвкави условия на труд и работа от разстояние ще предостави възможност на тези лица за повече мобилност и съвместяване на различни ангажименти. Това от своя страна ще способства за активизиране на икономическия растеж в едно застаряващо общество, в което по често на дневен ред ще стои въпросът за качеството на работната сила. Мобилизирането на пълния потенциал на възрастните хора е ключ към справянето с демографската промяна, който обаче следва да се разглежда като част от цялостна стратегия, която да бъде финансово обезпечена.

Литература

България 2014. Изд. Национален статистически институт, С.

Национално представително статистическо проучване за идентифициране и картографиране и анали на проблемите и потребностите на възрастните хора на и над 50 г. на национално и регионално ниво, 2012., София

Световна банка, 2013. *Смекчаване на икономическото въздействие на застаряването на населението. Възможни варианти за България*.

Global AgeWatch Index 2014. *Insight report*. <www.globalagewatch.org>01.11.2014

Flash Eurobarometer 247. *Family life and the needs of an ageing population*, 2008. <http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_247_en.pdf>01.11.2014

Special Eurobarometer. *Active ageing*. 2012. <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_en.pdf>01.11.2014

<http://www.nsi.bg>>2.11.2014

<http://http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R18.aspx>>2.11.2014

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/main_tables> 2.11.2014

АВТОРИТЕ В СБОРНИКА

Александър Каракачанов, доц. д-р, Университет по библиотекознание и информационни технологии, *karaka60@gmail.com*

Боян Дуранкев, проф. д-р, Университет за национално и световно стопанство, *durankev@yahoo.com*

Веселин Босаков, доц. д-р., Институт за изследване на обществата и знанието, *vesobos@abv.bg*

Виктор Михайлов, докторант, Софийски университет „Св. Климент Охридски”, Катедра Европейистика, *viktor_mihaylov@mail.bg*

Диана Данова, доц. д-р, Институт за изследване на обществата и знанието – БАН, *diana.danova@mail.bg*

Димитър Ганов, гл. ас. д-р, Институт за изследване на обществата и знанието, *abutor1@gmail.com*

Дмитрий Варзоновцев, доц. д-р, Нов български университет, *dvar@abv.bg*

Дончо Конакчиев, проф. д-р, Нов български университет, *donkonak@abv.bg*

Иван Димов, докторант, Софийски университет „Св. Климент Охридски”, Факултет по журналистика и масови комуникации, *idimov@trud.bg*

Иван Кацарски, проф. д-р, Институт за изследване на обществата и знанието, *pessoko@yahoo.com*

Ивка Цакова, доц. д-р, Университет за национално и световно стопанство, *ivkatsakova@hotmail.com*

Искра Баева, проф. д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски”, *iskravbaeva@yahoo.com*

Камелия Петкова, гл. ас. д-р, Институт за изследване на обществата и знанието, *katelia.petkova@gmail.com*

Карамфил Манолов, проф. д-р, Институт за изследване на обществата и знанието, *karamfil_manolov@abv.bg*

Люба Спасова, гл. ас. д-р, Институт за изследване на обществата и знанието, *lyuba_spasova@abv.bg*

Митко Хитов, д-р, Университет за национално и световно стопанство, *mhitov@dir.bg*

Пламен Дамянов, доц. д-р, Институт за изследване на обществата и знанието, *plamdambg@yahoo.de*

Ростислав Давидов, докторант, Софийски университет „Св. Климент Охридски”, Философски факултет, катедра „Реторика”, *r_davidov@phls.uni-sofia.bg*

Светлана Стаменова, гл. ас. д-р, Институт за изследване на общества и знанието,
stamenova.svetlana88@gmail.com